

บทที่ ๓

พฤติกรรมการณ์เรียนรู้ของมนุษย์ตามแนวทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทที่ ๓ จะกล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับพฤติกรรมการณ์เรียนรู้ การเรียนรู้ของมนุษย์ตามแนวทางพระพุทธศาสนาเถรวาท การเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับอายตนะ พฤติกรรมการณ์เรียนรู้ตามหลักไตรสิกขา หลักธรรมที่สัมพันธ์กับพฤติกรรมการณ์เรียนรู้ มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์และวิธีการปฏิบัติอย่างไร

๓.๑ พฤติกรรมการณ์เรียนรู้ของมนุษย์ตามแนวทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อการเรียนรู้ของมนุษย์ โดยมีแนวคิดที่ว่ามนุษย์จะเป็นผู้ประเสริฐหรือเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้ วยการฝึก^๑ ซึ่งหมายถึงการ ฝึกฝนพัฒนาตนจนประสบผลสำเร็จไปตามลำดับตามสติปัญญาและความพร้อมของแต่ละบุคคล^๒ การฝึกฝนหรือการเรียนรู้จึงเป็นกระบวนการที่สำคัญต่อการดำรงชีวิต เพราะมนุษย์ต้องติดต่อเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมต่างๆ หรือเกี่ยวข้องกับสังคมในโลกในฐานะปัจเจกบุคคลและการอยู่ร่วมกันในสังคม ดังนั้น มนุษย์จึงต้องมีการปรับตัวและพัฒนาตนเองตามสภาพแวดล้อม ตามยุค ตามสมัย ตามกาลเวลา เพื่อการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุข

๓.๑.๑ ความหมายของการเรียนรู้

บุคคลสำคัญทางพระพุทธศาสนาและนักการศึกษาแนวพุทธได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ไว้ดังนี้

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของ “การเรียนรู้” ไว้ว่า เดิมเรามีแต่คำว่า เรียน เวลานี้เมื่อพูดถึงคำว่า เรียนรู้ ในฐานะวิทยาการต่างๆ Learning แปลว่าเรียน การศึกษาก็เท่ากับคำว่า เรียน เท่านั้น เพราะคำว่า เรียน เป็นคำไทย ส่วนคำว่า ศึกษา เป็นคำที่มาจากภาษา

^๑ พ.ร.บ. (ไทย) ๒๕/๓๒๒/๑๓๓.

^๒ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๖๒/๒๒๗.

สันสกฤต คือ ศึกษา และตรงกับภาษาบาลีว่า สิกฺขา^๓ มีความหมาย ดังนี้ “การเรียนรู้ต้องมีผู้เป็น
 แขน และไม่ใช่ว่ารู้ อย่างเดียว แต่เรียนเท่ากับรู้ หมายความว่า เรียน คือ รู้ แล้วเกิดการ
 เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น ในความหมายนี้เรียน ก็มาตรงกับ คำว่า พัฒนา ด้วย แต่คำว่าเรียน
 ถ้าเอาตัวศัพท์แท้ก็คือ ศึกษา นั่นเอง”^๔

พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ไว้ในหนังสือปรัชญา
 การศึกษาไทยว่า “การเรียนรู้” ใ้ว่า “การศึกษา (สิกฺขา) ก็คือการพัฒนาชีวิตที่ดี (มรรค=พหุม-
 จริยะ) ซึ่งมีปัญญาเป็นแกนนำโดยตลอด เริ่มด้วยใช้ปัญญาพัฒนาชีวิต ไปจนถึงชีวิตที่เป็นอยู่ด้วย
 ปัญญา”^๕

ท่านพุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของคำว่า “ศึกษา” ใ้ว่า

คำว่า ศึกษาในภาษาไทยอาจจะแคบไป ภาษาบาลี สิกฺขา ในภาษาสันสกฤต เรียก
 ว่าศึกษา คำ ๓ คำนี้ แม้จะแตกต่า กันโดยชื่อหรือโดยพยัญชนะแต่ก็เป็นคำ คำเดียวกัน
 สิกฺขา ในภาษาบาลี หมายถึง การประพฤติปฏิบัติ การทำให้ดับทุกข์โดยสิ้นเชิง รวมถึง
 ความรู้ด้วย เพราะฉะนั้นความรู้กับการปฏิบัติต้องไปด้วยกันไม่แยกกัน^๖

^๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), “กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาคนสู่ประชาธิปไตย ”, ใน **สาระ
 ความรู้ที่ได้จากการสัมมนาทางวิชาการเพื่อนำเสนอผลการวิจัย /ผลงานทางวิชาการเกี่ยวกับเรื่อง
 กระบวนการเรียนรู้**, รวบรวมและจัดพิมพ์โดยกรมวิชาการ , (กรุงเทพมหานคร : องค์การ ค้าของครุสภา ,
 ๒๕๔๔), หน้า ๓๖-๓๗.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

^๕ พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตฺโต), **ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไขรวบรวมใหม่** , พิมพ์
 ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๘), หน้า ๔๘.

^๖ พุทธทาสภิกขุ, **การศึกษาคืออะไร**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมบุษยา, ม.ป.ป.), หน้า
 ๑๙๙-๑๒๐. อ้างใน พระจาดูรงค์ อาจารย์สุโก (ชูศรี), “การปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ทางปรัชญาการศึกษาไทย ใน
 ทัศน์ของพุทธทาสภิกขุเพื่อพัฒนามนุษย์อย่างยั่งยืน”, ใน **พระพุทธศาสนากับการฟื้นตัวจากวิกฤตการณ์
 โลก**, รวบรวมและจัดพิมพ์โดยสมาคมสภาสากลวันวิสาขบูชาโลก และสมาคมมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา
 แห่งชาติ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี่ จำกัด, ๒๕๕๓),
 หน้า ๑๓๐.

ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ไว้ว่า การเรียนรู้หรือหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนานั้นเรียกว่า สิกขา หรือ ศึกษาวิถีชีวิต คือ การศึกษา วิถีชีวิตที่ดีประกอบด้วยระบบการอยู่ร่วมกันที่ดี คือ ศีล หมายถึง การอยู่ร่วมกันด้วยความปกติ ระบบการอยู่ร่วมกันของชีวิตควรจะต้องประกอบด้วยการพัฒนาจิตและปัญญาให้ยิ่งๆ ขึ้นไปด้วย ทำให้ระบบการอยู่ร่วมกันดียิ่งๆ ขึ้น ศีลสิกขา จิตตสิกขาและปัญญาสิกขา ที่เรียกว่าการศึกษาทั้ง ๓ หรือไตรสิกขานั้น เพราะเป็นวิถีชีวิตทั้งหมด วิถีชีวิตทั้งหมดคือการศึกษา การศึกษาจึงไม่การเรียนรู้วิชา^๙

ศาสตราจารย์ ดร.สุมน อมรวิวัฒน์ ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ไว้ว่า “การเรียนรู้เป็นกระบวนการของผู้เรียนที่ประกอบด้วยองค์ความรู้ คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ที่นำไปสู่ความเจริญงอกงามของสติปัญญา^๙

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ให้ความหมายจากคำดังกล่าวข้างต้นว่า เรียนรู้ เรียน สิกขา ศึกษา และพัฒนา จึงเป็นคำที่ใช้แทนกันได้ โดยที่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับสิกขา แปลว่า ธรรมชาติอันบุคคลพึงศึกษา ปฏิภาอันบุคคลพึงศึกษา การพัฒนา การฝึก ฝึกปรือ ฝึกอบรม^๙

ปฏิภาอันบุคคลพึงศึกษานี้ ตามแนวคิดของพระพุทธศาสนามุ่งเน้นไปที่ข้อประพฤติปฏิบัติ ๓ อย่าง คือ อริสัจสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญาสิกขา ^{๑๐} หรือเรียกว่า ไตรสิกขา ซึ่งสาระของไตรสิกขา ก็คือ การฝึกฝนอบรมตนเพื่อความถึงพร้อมแห่งธรรมที่เป็นกุศลเพื่อการดำรงอยู่ด้วยดีหรือความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมไม่ว่าจะเป็นวัตถุหรือสังคมด้วยกาย วาจา ใจ (อริสัจสิกขา) การฝึกฝนคุณภาพจิตใจให้เกิดความตั้งมั่น แน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่าน รวมถึงการฝึกฝนจิตให้มีคุณธรรม ส่งเสริมต่อการดำรงชีวิตที่ดีงามและสามารถที่จะก้าวสู่การฝึกฝนอบรมด้าน ปัญญา

^๙ ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี , “พุทธธรรมกับอุดมการณ์สำหรับศตวรรษที่ ๒๑”, ใน **พุทธธรรมกับอุดมการณ์สำหรับศตวรรษที่ ๒๑ : ปาฐกถาครอบรอบ ๖๐ ปี พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

^๙ ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ , “แนวคิดเกี่ยวกับการบูรณาการการศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม”, ใน **วิธีการเรียนรู้ของคนไทย : ประมวลสาระจากการประชุมและรวมข้อเขียนจากนักคิด** , รวบรวมและจัดพิมพ์โดยสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, (กรุงเทพมหานคร : โครงการวิธีการเรียนรู้ของคนไทย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๘.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิรัชทศธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๖๐๓.

^{๑๐} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๒/๓๐๘-๓๐๙, ๘๕/๓๑๐-๓๑๑.

ต่อไป (อธิจิตตสิกขา) และการฝึกฝนปัญญาให้รู้เท่าทันระบบความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งปวงตามธรรมชาติ (อธิปัญญาสิกขา) ซึ่งหมายถึงอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก ได้แก่

๑. จักขุ (ตา) กับรูป (รูป)
๒. โสตะ (หู) กับ สัททะ (เสียง)
๓. ฆานะ (จมูก) กับ คันธะ (กลิ่น)
๔. ชิวหา (ลิ้น) กับ รส (รส)
๕. กาย (กาย) กับ โภจวิญญู (สิ่งที่ถูกต้องกาย)
๖. มโน (ใจ) กับธรรมารมณ์ (สิ่งที่ใจนึกคิด)^{๑๑}

พระพุทธศาสนามีจุดหมายของการเรียนรู้สูงสุดที่ปัญญา กล่าวคือ ปัญญาที่รู้เท่าทันสิ่งทั้งปวงตามธรรมชาติ ดังนั้นมนุษย์จึงต้องเรียนรู้ที่จะฝึกฝนควบคุมระมัดระวังตนให้รู้เท่าทันเมื่อตาเห็นรูป จมูกได้กลิ่น หูได้ยินเสียง ลิ้นลิ้มรส กายสัมผัส จิตรับรู้อารมณ์ ให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองภายในขอบเขตของสิ่งที่ได้เรียนรู้เหล่านั้นๆ สามารถที่จะดำเนินชีวิตให้ถูกต้องดีงาม แก้ปัญหาในชีวิตและดับทุกข์ได้ ดังที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเมื่อยังไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้ ไม่คลายกำหนด ไม่ละจักขุเป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์...โสตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กาย ฯลฯ บุคคลเมื่อยังไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้ ไม่คลายกำหนด ไม่ละมโน เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนบุคคลเมื่อรู้ยิ่ง กำหนดรู้ คลายกำหนด ละจักขุได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กาย ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ยิ่ง กำหนดรู้ คลายกำหนด ละมโนได้เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์^{๑๒}

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเมื่อยังไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้ ไม่คลายกำหนด ไม่ละรูป เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์...สัททะ ฯลฯ คันธะ...รส...โภจวิญญู... ฯลฯ บุคคลเมื่อยังไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้ ไม่คลายกำหนด ไม่ละธรรมารมณ์ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนบุคคลเมื่อรู้ยิ่ง กำหนดรู้ คลายกำหนด ละรูปได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์...สัททะ ฯลฯ คันธะ...รส...โภจวิญญู... ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ยิ่ง กำหนดรู้คลายกำหนด ละธรรมารมณ์ได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์^{๑๓}

^{๑๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓/๒๒.

^{๑๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๑/๑๒๕.

^{๑๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๒/๑๒๕.

จากความหมายที่กล่าวข้างต้น การเรียนรู้ในพระพุทธศาสนา หมายถึง การฝึกฝน พัฒนาด้วยอายตนะภายในด้วยมนุษย์หรืออินทรีย์ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สัมพันธ์กับ อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องกาย) ธรรมารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดกับใจ) พร้อมกับการประพฤติปฏิบัติตามกระบวนการของไตรสิกขา ได้แก่ อริสัจจสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญสิกขา ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ทำให้มนุษย์เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเจริญงอกงามของชีวิตและเป็นวิถีชีวิตทั้งหมดของมนุษย์ความเจริญงอกงามของชีวิตและเป็นวิถีชีวิตทั้งหมดของมนุษย์

๓.๑.๒ กระบวนการของการเรียนรู้

จากผลงานการวิจัยของนักวิชาการได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับการนำพระพุทธศาสนาเข้ามาใช้ในกระบวนการของการเรียนรู้ ดังนี้

พระธรรมปิฎก กล่าวถึงการศึกษาว่า “การศึกษานั้นเป็นทั้งตัวการพัฒนาและเครื่องมือสำหรับพัฒนา คือ เป็นการพัฒนาตัวบุคคลขึ้นโดยพัฒนาตัวคนทั้งคนหรือชีวิตทั้งชีวิต ตัวการพัฒนานั้นคือการศึกษา เมื่อผู้เรียนมีการศึกษาอย่างนี้แล้ว ก็นำไปเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตและสร้างสรรค์ สิ่งต่าง ๆ การศึกษาก็กลายเป็นเครื่องมือของการพัฒนา ” หลักการทางพระพุทธศาสนาที่จะนำมาเป็นพื้นฐานการจัดการศึกษาให้สมบูรณ์ เพื่อมุ่งเน้นให้มนุษย์เกิดความฉลาดหรือเกิดปัญญา แล้วนำเอาปัญญาที่เกิดจากการศึกษามาพัฒนาตนเองให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ พระธรรมปิฎก กล่าวว่ามนุษย์ต่างจากสัตว์อื่นในข้อที่ว่า เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกต้องศึกษาและฝึกได้ ศึกษาได้ มีหลักการที่ควรสังเกตสำคัญในเรื่องนี้ ๒ อย่างคือ

๑. มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก หมายความว่า การดำเนินชีวิตอยู่ได้ มีความเป็นอยู่ที่ดีได้นั้น แทบไม่มีอะไรเลยที่มนุษย์จะได้มาเปล่า ๆ แต่ได้มาด้วยการศึกษาคือเรียนรู้ฝึกหัดพัฒนาขึ้นมาทั้งสิ้นต่างจากสัตว์อื่นทั่วไปที่ดำเนินชีวิตได้ด้วยสัญชาตญาณ แทบไม่ต้องเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนา

๒. มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ หมายความว่า การที่เรียนรู้ฝึกหัดพัฒนาได้นี้ เป็นความพิเศษของมนุษย์ ซึ่งทำให้มนุษย์มีชีวิตที่ดีงาม ประเสริฐ เมื่อมนุษย์พัฒนาได้สูงสุด จึงถือเป็นผู้ประเสริฐแม้แต่เทวดา พระพรหมก็กราบไหว้เคารพนับถือ ต่างจากสัตว์อื่นทั่วไปที่เกิดมาด้วยสัญชาตญาณอย่างไร ก็ตายไปด้วยสัญชาตญาณอย่างนั้น^{๑๔}

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิรัชสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๖๐๕.

ไพรัช สู่แสนสุข ได้ศึกษาเรื่อง หลักการและกระบวนการของการเรียนรู้และการสอนตามหลักพุทธศาสตร์: การวิเคราะห์พระไตรปิฎก เป็นการวิจัยเอกสารตามวิธีวิจัยเชิงพรรณนา เพื่อวิเคราะห์หลักการและกระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์และเพื่อวิเคราะห์หลักการและกระบวนการของการสอนตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ผลการวิจัยสรุปได้ดังนี้ การเรียนรู้ คือการเกิดประสบการณ์จากการเกิดผัสสะทางทวาร ๖ ซึ่งมีวิญญาณเกิดขึ้น ทำหน้าที่หลักในการรู้สิ่งถูกรู้ต่าง ๆ กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นอธิบายได้ด้วยกระบวนการเกิดผัสสะและวิถิจิต ผลการเรียนรู้โดยตรง คือการเปลี่ยนแปลงภายในจิตใจ การเกิดการเรียนรู้ จะเกิดทีละขณะ แต่เกิดอย่างรวดเร็วและซับซ้อนอย่างมากโดยมีกระบวนการทางมโนทวารเป็นใหญ่ ในการเรียนรู้ ทั้งนี้ การเกิดการเรียนรู้เกิดได้หลายระดับ โดยระดับสูงสุด คือการมีปัญญารู้สิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้องตามความเป็นจริง ทำให้สามารถจัดการแก้ปัญหาใด ๆ ได้ การเรียนรู้ เป็นไปได้ด้วยดีถ้าผู้เรียนตั้งใจ มีศรัทธา เพียรพยายาม มีสติ สมาธิ และปัญญาเป็นพื้นฐาน โดยแต่ละบุคคลมีวิธีการเรียนรู้ได้แตกต่างกันตามความแตกต่างระหว่างบุคคล สิ่งแวดล้อมที่ดีขึ้นที่มีความเป็นสปปายะต่อการภาวนาจะส่งผลดีต่อการเรียนรู้โดยเฉพาะสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร ส่วนการประเมินผลผู้เรียนตรวจสอบและประเมินตนเองมีโอกาสประเมินได้ตรงตามความเป็นจริง ถ้ามีระบบวิธีการที่ดีเพราะเป็นการตรวจสอบจากผลการเรียนรู้โดยตรงซึ่งอยู่ที่ภายในจิตใจ ส่วนการที่ผู้อื่นตรวจสอบการสอนเป็นการจัดกิจกรรมอย่างมีขั้นตอนเพื่อให้ผู้เรียนเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้องตามความเป็นจริง เพื่อให้มีการแสดงพฤติกรรมทางกาย วาจาได้เหมาะสม องค์ประกอบการสอนที่สำคัญกำหนดได้ ๗ อย่าง คือ (๑) ผู้สอนซึ่งมีบทบาทชี้แนะผู้เรียน ผู้สอนที่ดีควรมีพื้นฐานความรู้ดี มีศรัทธาต่อการสอน มีเมตตา มุ่งให้ประโยชน์ผู้เรียนสอนตามลำดับ สอนอย่างมีเหตุผล (๒) ผู้เรียนที่ดีควรมีความเพียร ศรัทธา และตั้งใจเรียน อย่างไรก็ตามผู้เรียนแต่ละคนจะแตกต่างกัน (๓) ความมุ่งหมายการสอนเพื่อให้เกิดประโยชน์ทั้งในปัจจุบันภพหน้าและปัจจุบันสูงสุด ทั้งส่วนร่างกาย ศีล จิตใจและด้านปัญญา (๔) เนื้อหาจำเป็นจะต้องมีการคัดเลือกและจัดให้สอดคล้องกับความมุ่งหมายพุทธศาสตร์สามารถสรุปขอบเขตเนื้อหาทั้งหมดลงในอริยสัจ ๔ ได้ (๕) บริบทแวดล้อมต้องการความเป็นกัลยาณมิตร และส่วนที่เป็นสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ จำเป็นต้องจัดการด้วยหลักสันโดษและการรู้ประมาณในการบริโภค (๖) กระบวนการสอนควรจัดเป็นไปโดยลำดับ มีเหตุผล ยึดหยุ่น หลากหลาย โดยยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง (๗) การประเมินผลยึดความมุ่งหมายเป็นเกณฑ์โดยควรจะสนับสนุนให้ผู้เรียนประเมินตนเอง นอกจากนั้น หลักการสอนทั่วไปที่จัดอธิบายตามองค์ประกอบดังกล่าวแล้ว ยัง

สามารถกำหนดหลักการสอนอื่นได้อีก คือหลักการสอนปฏิบัติภาวนาที่เน้นสอนการฝึกพัฒนาสมาธิและปัญญา^{๑๕}

สุมน อมรวิวัฒน์ ได้สร้างรูปแบบการเรียนการสอนโดยใช้หลักธรรมการสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการเป็นหลักการและขั้นตอนการสอนตามพุทธวิธีขึ้น รูปแบบนี้พัฒนาขึ้นจากหลักการที่ว่า ครูเป็นบุคคลสำคัญที่สามารถ จัดสภาพแวดล้อม แรงจูงใจและวิธีการสอนให้ศิษย์เกิดศรัทธาที่จะเรียนรู้ การได้ฝึกฝนวิธีการคิดโดยแยกแยะและนำไปสู่การปฏิบัติจนประจักษ์จริง โดยครูทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรช่วยให้ศิษย์มีโอกาสคิด และแสดงออกอย่างถูกวิธี จะสามารถช่วยพัฒนาให้ศิษย์เกิดปัญญาและแก้ปัญหาได้ อย่างเหมาะสม นอกจากนี้ในปี พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้ศึกษาเรื่อง การเรียนรู้เพื่อการรักและรักษาสีงแวดล้อมด้วยกระบวนการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้แบบเข้มข้นที่เน้นการเรียนรู้ความจริงของชีวิตและสิ่งแวดล้อมโดยมุ่งให้ผู้เรียนได้สัมผัสและสัมพันธ์กับธรรมชาติ ได้รับรู้ลักษณะที่งดงามและเลวร้ายของธรรมชาติของมนุษย์ ได้เผชิญสถานการณ์และปัญหา ได้ฝึกทักษะการคิดและการปฏิบัติจนสามารถแก้ปัญหานั้นได้ โดยเน้นความสัมพันธ์ระหว่างผู้สอน ผู้เรียนทั้งสองกลุ่มต่างเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน และเน้นการฝึกคิดส่งเสริมให้ผู้เรียนได้คิดพิจารณาสิ่งแวดล้อมที่ได้พบเห็นสัมผัสและสัมพันธ์เน้นการคิดวิเคราะห์ที่มีหลักธรรม คือ ความไม่เห็นแก่ตัวเป็นพื้นฐาน^{๑๖}

สุภัทรา คงเรือง ศึกษาเรื่อง การเรียนรู้ของครูและเด็กวัยอนุบาล : กรณีศึกษาโรงเรียนวิถีพุทธ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายการเรียนรู้ของครูและเด็กวัยอนุบาลโรงเรียนวิถีพุทธ การเก็บรวบรวมข้อมูลใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพแบบกรณีศึกษาเป็นหลัก ด้วยเทคนิควิธีที่หลากหลาย คือ การสังเกต การสัมภาษณ์ การศึกษาเอกสาร การศึกษาประวัติชีวิต และการสนทนอย่างไม่เป็นทางการใช้เวลาในการวิจัย ๑ ปี ๑ เดือน ตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๕๔๙ ถึงเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๐ ผู้ให้ข้อมูลหลัก คือครูประจำชั้นอนุบาล จำนวน ๑๓ คน ผู้บริหารจำนวน ๖ คน ผลการวิจัยมีดังนี้ วิถีพุทธในโรงเรียน หมายถึง โรงเรียนที่นำหลักไตรสิกขามาเป็นแนวทางในการจัดการเรียนการสอน ทั้งนี้มุ่งเน้นการสร้าง ความกลมกลืน ของชีวิตครูและเด็กวัยอนุบาลกับหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นสำคัญ กระบวนการเรียนรู้วิถีพุทธของครูเป็นการพัฒนาตนใน ๕

^{๑๕} ไพรัช สู่แสนสุข, “หลักการและกระบวนการของการเรียนรู้และการสอนตามหลักพุทธศาสตร์ : การวิเคราะห์พระไตรปิฎก”, *วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย :จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙).

^{๑๖} สุมน อมรวิวัฒน์ , *การสอนโดยสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ* , พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๐).

ขั้นตอน คือ (๑) การเปิดใจรับ (๒) การสำรวจมรรวัช กาย วาจา ใจ (๓) การมีสติและสมาธิ (๔) การตระหนักและเห็นคุณค่า และ (๕) การมีปัญญา ส่วนกระบวนการเรียนรู้ วิธีพุทธของเด็กวัยอนุบาลประกอบด้วย ๓ ขั้นตอน คือ (๑) ความเป็นปกติในการดำรงชีวิต (๒) การมีสมาธิขณะที่เล่นและปฏิบัติกิจกรรมต่าง ๆ และ (๓) การเอื้อเฟื้อแบ่งปัน ส่วนปัจจัยที่เกื้อหนุนให้เกิดการเรียนรู้วิธีพุทธ คือ (๑) ความเป็นกัลยาณมิตร (๒) สิ่งแวดล้อมที่ดี (๓) การส่งเสริมที่เกื้อกูล (๔) การทำงานรับใช้สังคม (๕) การปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอต่อเนื่อง (๖) การมีแบบอย่าง และ (๗) การให้การเสริมแรง^{๑๗}

การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่สำคัญของชีวิต ตราบใดที่ยังดำรงชีวิตอยู่ก็ต้องมีการเรียนรู้ที่จะปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม เพราะบุคคลจะมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร จะมีพฤติกรรมอย่างไรนั้นขึ้นอยู่กับ การเรียนรู้ และการเรียนจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยการรับรู้ซึ่งเกี่ยวข้องกับร่างกายและจิตใจ ด้วยเหตุนี้พระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญกับการเรียนรู้ของมนุษย์ โดยมีแนวคิดว่ามีมนุษย์ประกอบขึ้นด้วยรูป ปรักขันธ์ (ร่างกาย) ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ หรือธาตุ ๔ และนามขันธ์ (จิตใจ) ได้แก่ เวทนา (ความรู้สึก) สัญญา (ความจำ) สังขาร (การคิด) และวิญญาณ (จิตใจ)^{๑๘} ทั้งรูปขันธ์ (ร่างกาย) และนามขันธ์ (จิตใจ) ประกอบเข้าเป็นชีวิตและอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ร่างกายต้องอาศัยจิตใจจึงจะแสดงพฤติกรรมต่างๆ ได้ และจิตใจต้องอาศัยร่างกายคอยรับรู้ อารมณ์ภายนอก หรือกล่าวได้ว่ามนุษย์เป็นผู้รับรู้อารมณ์โลก ส่วนโลกเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ดังพุทธพจน์ที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณมีอยู่ในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ในที่นั้น ฯลฯ

ชีวหา ฯลฯ มโน ธรรมารมณ มโนวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณมีอยู่ในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ในที่นั้น

ส่วนจักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณ ไม่มีในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มีในที่นั้น ฯลฯ

ชีวหา ฯลฯ มโน ธรรมารมณ มโนวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณไม่มีในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มีในที่นั้น^{๑๙}

^{๑๗} สุภัทรา คงเรือง , การเรียนรู้ของครูและเด็กวัยอนุบาล : กรณีศึกษาโรงเรียนวิถีพุทธ , วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๙).

^{๑๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๘/๒๒๐.

^{๑๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๘/๕๘.

จากพุทธพจน์นี้ คำว่าโลกตามแนวคิดของพระพุทธศาสนาคือ อายตนะภายในหรืออินทรีย์ ๖ ได้แก่ จักขุ (ตา) โสตะ (หู) ฆานะ (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กาย) และมโน (ใจ) กับอายตนะภายนอกหรืออารมณ์ ๖ ได้แก่ รูป (รูป) สัทตะ (เสียง) คันธะ (กลิ่น) รส (รส) โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ต้องกาย) ธรรมารมณ (อารมณ์ที่เกิดกับใจ) เมื่ออายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอกจะเกิดเป็นความรู้เฉพาะด้านของแต่ละอายตนะขึ้น หรือเรียกว่า วิญญาน แปลว่า ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่น ตากระทบวัตถุ สิ่งหนึ่งเกิดการเห็นขึ้น เรียกว่า เกิดวิญญานทางตา แสดงให้เห็นเป็นแผนภาพได้ดังนี้

จักขุ(ตา)	กระทบ	รูป(รูป)	เกิดความรู้	จักขุวิญญาน (เห็น)
โสตะ(หู)	กระทบ	สัทตะ (เสียง)	เกิดความรู้	โสตวิญญาน (ได้ยิน)
ฆานะ(จมูก)	กระทบ	คันธะ(กลิ่น)	เกิดความรู้	ฆานวิญญาน (ได้กลิ่น)
ชิวหา(ลิ้น)	กระทบ	รส(รส)	เกิดความรู้	ชิวหาวิญญาน (รู้รส)
กาย(กาย)	กระทบ	โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกกาย)	เกิดความรู้	กายวิญญาน (รู้สิ่งที่ถูกกาย)
มโน(ใจ)	กระทบ	ธรรมารมณ (เกิดกับใจ)	เกิดความรู้	มโนวิญญาน (รู้สิ่งที่ใจนึกคิด)

แผนภาพที่ ๓.๑ แสดงความรู้เฉพาะด้านของแต่ละอายตนะ^{๒๐}

จากแผนภาพ ๓.๑ ตั้งแต่ตากระทบรูปจนถึงการกระทบโผฏฐัพพะ เป็นการกระทบกันทางวัตถุ สามารถเข้าใจได้ง่าย ส่วนใจกระทบธรรมารมณนั้น ใจเป็นสิ่งที่รับรู้เช่นกัน ยกตัวอย่างเช่น ในบางขณะเราไม่ได้สัมผัสสิ่งใดจากภายนอกเลย ไม่ว่าทางตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่ใจเกิดการรับรู้ขึ้นมาจากการที่นึกถึงภาพผู้ชายคนหนึ่งที่เคยเห็น (ขณะนั้นไม่มีผู้ชายคนนั้นหรือรูปของผู้ชายคนนั้นให้เห็นด้วยตา) ภาพของผู้ชายคนนั้นมาจากความจำ สิ่งที่ใจรับรู้ ดังกล่าว เรียกว่า ธรรมารมณ ซึ่งสิ่งที่รับรู้ด้วยใจในเรื่องต่างๆ เกิดขึ้นเสมอๆ ในชีวิตประจำวันของมนุษย์ และ ทำให้คิดปรุงแต่งได้มากมาย

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ,หน้า ๓๕-

ดังนั้น การรับรู้จะเกิดขึ้นได้จะต้องมีองค์ประกอบทั้ง ๓ อย่าง คือ

๑. อายตนะภายนอก อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องกาย) ธรรมารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดกับใจ) โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า “อารมณ์” แปลว่า สิ่งอันเป็นที่สำหรับจิตมาหนองอยู่ หรือ สิ่งสำหรับยึดหนองของจิต แปลง่ายๆ ว่าสิ่งที่ถูกรับรู้ หรือสิ่งที่ถูกรู้นั่นเอง
๒. อายตนะภายใน อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นแดนรับรู้ กระทบกับอารมณ์ (อายตนะภายนอก) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็จะเกิดความรู้จำเพาะด้านของอายตนะ แต่ละอย่างขึ้น เช่น ตากระทบรูป เกิดความรู้เรียกว่า “เห็น” หูกระทบเสียง เกิดความรู้เรียกว่า “ได้ยิน”
๓. วิญญาณ คือ ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกระทบกัน^{๒๑}

องค์ประกอบทั้ง ๓ ข้างต้นเมื่อประกอบเข้าด้วยกันจึงเกิดผัสสะ แปลว่า การกระทบ ซึ่งเป็นขั้นตอนสำคัญหรือจุดเริ่มต้นของการรับรู้และการเรียนรู้ ถ้าไม่มีผัสสะ การรับรู้และการเรียนรู้จะเกิดขึ้นไม่ได้ หมายความว่า เมื่อผัสสะเกิดขึ้น กระบวนการก็ดำเนินต่อไป คือ จากผัสสะนำไปสู่เวทนา เวทนา หมายถึง ความรู้สึกที่มีต่ออารมณ์ที่รับรู้ นั้น ได้แก่ ความรู้สึกสุขสบาย (สุข-เวทนา) ความรู้สึกไม่สบาย (ทุกข์เวทนา) หรือความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข (อทุกข์ขมสุขเวทนา)^{๒๒} กล่าวคือ ถ้าสุขสบายหรือชอบใจก็ตื่นบรรเทิง (ดีใจ) ถ้าไม่สบายหรือไม่ชอบใจก็อยากให้พ้นจากสภาพนั้นๆ (วิภาตดีใจ) ซึ่งความสุขสบายหรือความไม่สบายจากเหตุการณ์ต่างๆ อันเป็นประสบการณ์แต่ละอย่างที่ผ่านมาจิตจะจำไว้ (สัญญา) เช่น เมื่อเด็กเห็นเตารีดที่กำลังร้อนอยู่ครั้งแรกที่เห็นยังไม่รู้ว่าเป็นอะไร เมื่อเอามือไปจับ (ผัสสะ) เกิดการรับรู้เป็นทุกข์เวทนาขึ้น คือ รู้สึกทุกข์เพราะความร้อน แล้วจิต เอาไปจำไว้ว่าถ้าจับเตารีดจะมีความทุกข์ เมื่อเด็กเห็นเตารีดอีกครั้งจะไม่จับเพราะรู้ว่าร้อน การรู้นี้มาจากความจำ และการที่เอามือไปจับหรือไม่จับนั้นต้องผ่านความคิดและเจตจำนงหรือความตั้งใจ เจตจำนงนี้ขึ้นอยู่กับเวทนาและสัญญา กล่าวคือ ก่อนที่จะรู้ว่าเตารีดร้อนเด็กต้อง การจับ หลังจากรู้ว่าเตารีดร้อนและเมื่อเห็นอีกครั้งก็จำได้ จึงไม่ต้องการจับ การต้องการหรือไม่ต้องการนั้นเกิดจากการคิดปรุงแต่ง (สังขาร)

^{๒๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๔/๒๐๓.

^{๒๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖, ๓๕๓/๓๗๓, อัง.นกก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๓๔.

มนุษย์คิดอย่างไรและแสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไร การรับรู้ของมนุษย์จะดำเนินไปตามความเป็นจริงหรือคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงขึ้น อยู่กับเวทนา เช่นเดียวกันอายตนะย่อมมีความสำคัญเพราะเป็นแหล่งที่ทำให้เวทนาเกิดขึ้น จากกระบวนการรับรู้ดังกล่าว อายตนะจึงเป็นกระบวนการที่ทำหน้าที่ ๒ ประการ คือ

๑. เป็นช่องทางรับรู้โลก กล่าวคือ เป็นเครื่องมือสื่อสารทำให้มนุษย์ได้รับข้อมูล แหล่งความรู้ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่ช่วยให้มนุษย์สามารถเกี่ยวข้องกับโลกได้อย่างถูกต้อง ทำให้ชีวิตดำรงอยู่และเป็นไปด้วยดี

๒. เป็นช่องทางเสพส่วยโลก หรือเป็นช่องทางที่มนุษย์รับอารมณ์ต่างๆ กล่าวคือ มีความรู้สึกต่อสิ่งที่ตนรับรู้ ด้วยการดู การฟัง การดม การลิ้มรส การสัมผัสสิ่งต่าง ๆ ความสนุกสนาน รื่นเริง ความเสียใจ ความหดหู่ท้อแท้ใจ ฯลฯ ตลอดจนจินตนาการต่างๆ^{๒๓}

การเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ต้องมีการรับรู้ ซึ่งการรับรู้เกิดจากองค์ประกอบ คือ อายตนะภายในกระทบอายตนะภายนอก เกิดเป็นวิญญาณหรือเกิดเป็นความรู้แจ้งอารมณ์ในแต่ละอายตนะ เมื่อองค์ประกอบดังกล่าวประกอบเข้าพร้อมกันจะเกิดเป็นผัสสะหรือการรับรู้ ผัสสะจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนา เมื่อเกิดผัสสะแล้วเวทนาจะเกิดขึ้นตามมา ถ้าจิตไม่มีกิเลสจะเป็นการรับรู้โลกตามธรรมชาติ คือ การรับรู้สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏกับจิตตรงตามความเป็นจริง แต่ถ้าจิตประกอบด้วย ตัณหา มานะ ทิฏฐิ สัญญาจะปรุงแต่งให้เป็นบุคคล ตัวตน เราเขา สัญญาในขั้นนี้จะเป็นปัญจสัญญา เป็นสัญญาที่เนื่องจากสังขารซึ่งปรุงแต่งภาพอารมณ์ให้ออกในแง่มุมต่างๆ มากมายทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลตามโลกแห่งประสบการณ์ของแต่ละบุคคล ทำให้ไม่สามารถมองเห็นสิ่งทั้งหลายตรงตามความเป็นจริง ก่อให้เกิดปัญหามากมายในชีวิต เป็นช่องทางทางการรับรู้แบบเสพส่วยโลก

๓.๑.๓ หลักการเลือกใช้ช่องทางรับรู้ข้อมูล

ในเรื่องช่องทาง รับรู้ข้อมูล ซึ่งในทางพุทธศาสนาชี้ว่าได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ พระพุทธองค์ทรงสอนว่าไม่ควรชื่นชม ลุ่มหลงมาก เพราะช่องทางแห่งการเกิดทุกข์ได้ เป็นช่องทางของมาร(สิ่งที่ขัดขวางความดี ก่อให้เกิดทุกข์) พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนว่า

ผู้ใดชื่นชมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ชื่นชมรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้) ธรรมะ(สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) ผู้นั้นชื่อว่าชื่นชมทุกข์ ผู้ใดชื่นชมทุกข์ ผู้นั้นเรากล่าวว่า ย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ได้^{๒๔}

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า ๓๘-

ในที่ใดมีตา มีรูป (สิ่งที่เห็นได้ด้วยตา) มีความรู้แจ้งทางตา มีธรรมที่พึงรู้แจ้ง ด้วยความรู้แจ้งทางตา ในที่ใดมีหู มีเสียง ฯลฯ มี ธรรมะ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) มีความรู้แจ้งทางใจ มีธรรมะที่พึงรู้แจ้ง ด้วยความรู้แจ้งทางใจ ในที่นั้น ย่อมมีมาร^{๒๕}

นอกจากนี้ช่องทางไปยังหนทางของนรกได้ด้วย พระพุทธองค์ทรงกล่าวว่า นรกอันชื่อว่าเนื่องด้วยอาตนะสำหรับถูกต้อง อารมณ์ ๖ ชนิด ในนรกนั้นบุคคลย่อมเห็นรูปใดๆ ด้วยตาม ก็เห็นแต่รูปที่ไม่น่าปรารถนา ไม่เห็นรูปที่น่าปรารถนา เห็นแต่รูปที่ไม่น่าใคร่ ไม่เห็นรูปที่น่าใคร่ เห็นแต่รูปที่ไม่น่าพอใจ ไม่เห็นรูปที่น่าพอใจ เขาฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องในโณภูมัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้) รู้ธรรมะ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) ก็ได้ฟัง ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูกต้อง ได้รู้แต่สิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ไม่ได้ฟัง ไม่ได้ดม ไม่ได้ลิ้ม ไม่ได้ถูกต้อง ไม่ได้รู้สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ แต่ช่องทางนี้ก็ยังไม่รู้ในสิ่งที่ได้ พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนว่า สวรรค์ที่ตา หู สวรรค์อันชื่อว่าเนื่องด้วยอายตนะสำหรับถูกต้องอารมณ์ ๖ ชนิด ในสวรรค์นั้น บุคคลย่อมเห็นรูปใดๆ ด้วยตา ก็เห็นแต่รูปที่น่าปรารถนา ไม่เห็นรูปที่ไม่น่าปรารถนา เห็นแต่รูปที่น่าใคร่ ไม่เห็นรูปที่ไม่น่าใคร่ เห็นแต่รูปที่น่าพอใจ ไม่เห็นรูปที่ไม่น่าพอใจ เขาฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องในโณภูมัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้) รู้ธรรมะ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) ก็ได้ฟัง ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูกต้อง ได้รู้แต่ในสิ่งที่ปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ไม่ได้ฟัง ไม่ได้ดม ไม่ได้ลิ้มรส ไม่ได้ถูกต้อง ไม่ได้รู้สิ่งที่ปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ^{๒๖}

ธรรมะข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ช่องทางการรับรู้ ข้อมูลข่าวสารของกายมนุษย์ทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สามารถรับรู้หรือรับเข้าซึ่งข่าวสารที่อาจก่อให้เกิดทุกข์ (หรือนรกทางใจ) และสุข (หรือสวรรค์ในใจ) บุคคลจึงควรรู้จักเลือกรับรู้ข้อมูลข่าวสารที่เป็นประโยชน์ที่สร้างสุขให้กับตน และควรหลีกเลี่ยงการรับรู้ข้อมูลข่าวสารที่ไร้ประโยชน์ที่จะสร้างทุกข์ให้กับตน

๓.๑.๔ ประเภทของความรู้

จากกระบวนการของการรับรู้ เมื่อมนุษย์เกิดการรับรู้ จะเกิดการเรียนรู้หรือเกิดความรู้อื่น เมื่อกล่าวถึงประเภทของความรู้ในพระพุทธศาสนา พบว่ามีการแบ่งประเภทของความรู้ ออกไปต่างๆ กันมากมายตามเหตุและผลแห่งธรรมนั้นเพื่อให้ครอบคลุมหลักธรรมในพระพุทธศาสนามากที่สุด ในที่นี้จึงแบ่งประเภทของความรู้ตามพัฒนาการทางปัญญาภายในขอบเขตของการรับรู้และการเรียนรู้ ดังนี้

^{๒๔} ส.สพ. ๑๘/๑๖, ๑๗/๙๘.

^{๒๕} ส.สพ. ๑๘/๔๖/๙๙.

^{๒๖} ส.สพ. ๑๘/๑๕๘/๙๙-๑๐๐.

๑. ความรู้ระดับวิญญาณหรือการรับรู้ (Consciousness) คือ ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในของมนุษย์อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบอารมณ์หรืออายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ เช่น ตาเห็น รูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นได้รับรส การสัมผัสถูกต้องกับกายหรือวัตถุ และใจได้รับอารมณ์ เกิดเป็นความรู้ขึ้น เรียกว่า วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ เช่น จักขุวิญญาณ คือ การรู้แจ้งทางตา ความรู้ระดับวิญญาณมีลักษณะง่าย ๆ ไม่ซับซ้อน เพียงแต่ตาเห็นรูปก็รู้ว่าเป็นรูปยังไม่รู้ถึงรายละเอียดและความหมายใดๆ ของรูปนั้นๆ กล่าวคือ รู้เพียงว่าเป็นรูป แต่ไม่รู้ว่า เป็นรูป ของใคร รูปอะไร หรือแม้หูได้ฟังเสียงก็เช่นเดียวกัน เรารู้ว่าเป็นเพียงเสียงแต่ไม่รู้ชัดว่าเป็นเสียงของใครหรือเสียงอะไร เป็นต้น

๒. ความรู้ระดับสัญญา (Perception) หมายถึง ความรู้ที่สืบเนื่องมาจากความรู้ระดับวิญญาณ กล่าวคือ การรู้ถึงคุณลักษณะต่างๆ ของอารมณ์หรือสิ่งเร้านั้นๆ เช่น เมื่อตาเห็นรูปและเกิดเห็นว่าเป็นรูปแล้ว จะเกิดความรู้เกี่ยวกับคุณลักษณะและรายละเอียดของรูปว่าเป็นรูปอะไร รูปใคร เป็นต้น ความรู้ดังกล่าวนี้เรียกว่า ความกำหนดได้หมายรู้ รวมทั้งความรู้ที่เกิดจากการกำหนดหมาย หรือหมายรู้แล้วเก็บบันทึกรวบรวมไว้เป็นวัตถุดิบของความคิดต่อไป ทำให้มีการรู้จัก จำได้ รู้ เข้าใจ และคิดได้ยิ่งขึ้นไป โดยอาศัยการเทียบเคียงระหว่างประสบการณ์เดิมหรือ ความรู้เก่ากับความใหม่ ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้ระดับวิญญาณ กล่าวคือ เป็นการรู้ถึงคุณลักษณะต่างๆ ของอารมณ์หรือสิ่งเร้านั้นๆ ความรู้ระดับสัญญานี้แบ่งได้เป็น ๖ ชนิดตามทางแห่งการรับรู้ คือ รูปสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับรูป) สัทสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับเสียง) คันธสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับกลิ่น) รสสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับรส) โผฏฐัพพะสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับสิ่งที่ต้องกาย) ธรรมสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับเรื่องในใจหรือสิ่งที่ใจรู้และนึกคิด) เช่น เมื่อเราเห็นผู้หญิงคนหนึ่งซึ่งเพื่อนแนะนำให้รู้จักว่าชื่อกัลยา ภาพผู้หญิงชื่อกัลยาและเสียงของเพื่อนว่ากัลยาจะไปเก็บของที่จิตของเรา หลายวันจากนั้นเราได้พบเห็นผู้หญิงที่ชื่อกัลยาอีกก็จำหน้าและชื่อเขาได้ด้วย ความจำได้นี้เรียกว่า สัญญา หรือขณะที่ชะนีร้อง เสียงของชะนีก็น่าจะไปเก็บอยู่ในจิตของเรา เมื่อเพื่อนขอให้ทำเสียงชะนีร้องให้ฟัง เราก็สามารถทำเสียงของชะนีได้ แสดงให้เห็นว่าเราสามารถถ่ายทอดเสียงที่เก็บอยู่ในจิตออกมาเป็นเสียงได้ สิ่งที่เก็บอยู่ในจิตของเราไม่ว่าจะเป็นภาพต่างๆ กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ต่างๆ ก็เช่นเดียวกัน^{๒๗}

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้แบ่งสัญญาตามสภาพที่ ประสงค์ว่ามี ๒ ระดับ ได้แก่

ก. สัญญาขั้นต้น ได้แก่ ความหมายรู้ลักษณะอาการตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ โดยตรง เช่น หมายถึงว่าสีเขียว ขาว ดำ แดง แข็ง อ่อน รสเปรี้ยว หวาน รูปร่างกลม แบน ยาว สั้น

ข. สัญญาชั้นเสริม ได้แก่ ความหมายรู้ ไปตามความคิดปรุงแต่ง หรือตามความรู้ ความเข้าใจในระดับต่างๆ เช่น หมายถึงว่าสวย น่าเกลียด น่าชัง ว่าไม่เที่ยง ว่าไม่ใช่ตัวตน แบ่งได้ เป็น ๒ ชนิด คือ

๑) ปัญญสัญญา แปลว่า สัญญาที่เกิดจากความคิดปรุงแต่งที่เป็นอกุศล คือ สัญญา ที่ประกอบด้วยกิเลสเครื่องเน่นซ้ำ คือ ตณหา มานะ ทิฏฐิ ก่อให้เกิดโลภะ โทสะ โมหะ ทำให้ความรู้อัปเปื้อนไป เช่น หมายถึงลักษณะอาการที่เราหลงเห็นเป็นเจ้าของ หมายถึงลักษณะอาการหลงในอำนาจของตน หมายถึงลักษณะอาการในผู้อื่นที่ตนเห็นว่าด้อยกว่า

๒) วิชาภาคิยสัญญา แปลว่า สัญญาที่เกิดจากความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง คือ สัญญาที่ช่วยส่งเสริมการพัฒนาปัญญาให้เจริญงอกงามในแนวทางของกุศลธรรม เช่น หมายถึงลักษณะอาการซึ่งแสดงภาวะที่เป็นเหตุปัจจัย ภาวะที่ไม่เที่ยง ภาวะที่ไม่มีตัวตน

๓. ความรู้ระดับทิฏฐิ (Conception) หมายถึง ความเห็น ความเข้าใจโดยนัย เหตุผล ที่เกิดจากการพิจารณาเปรียบเทียบแล้วสรุปลงอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ ทรรศนะ แนวคิด หรือ ทฤษฎีต่างๆ ที่เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุผลมากหรือน้อย หรือไม่ ประกอบด้วยเหตุผล หรือ อาจเป็นความรู้ที่เกิดจากภายนอก เช่น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส การสัมผัส ความรู้ในลักษณะนี้จึงมีลักษณะเป็นนามธรรมลึกซึ้งยิ่งกว่าความรู้ระดับวิญญาณ และสัญญา เช่น เมื่อสารีบุตรปริพาชกได้ฟังธรรมที่พระอัสสชิแสดงว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมนั้น และความดับธรรมเหล่านั้น”^{๒๔}

ความเห็นความเข้าใจที่ผิดไปจากความเป็นจริง เป็นไปเพื่อสร้างกิเลส เรียกว่า มิจชาทิฏฐิ มี ๓ อย่าง คือ

๑) อภิรียาทิฏฐิ แปลว่า ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ เห็นว่าการกระทำไม่มีผล

๒) อเหตุกทิฏฐิ แปลว่า ความเห็นว่าไม่มีเหตุ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายไม่เหตุปัจจัย

^{๒๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๑/๗๓.

๓) นัตถิกทฤษฎี แปลว่า ความเห็นว่าไม่มี เห็นว่าไม่มีการกระทำหรือสภาวะที่จะกำหนดเอาเป็นหลักได้^{๒๙}

ส่วนความรู้ที่ตรงกับความเป็นจริง เช่น เห็นว่าทำดีมีผลดี ทำชั่วได้ผลชั่ว มารดาเป็นผู้มีคุณ เรียกว่า สัมมาทฤษฎี กล่าวถึงสัมมาทฤษฎีในกระบวนการเรียนรู้ตามแนวพระพุทธศาสนา หมายถึง ปัญญาอันเห็นชอบในอริยสัจ ๔^{๓๐}

๔. ความรู้ระดับญาณ (Insight) เป็นความรู้ที่พัฒนามาจากความรู้ระดับทฤษฎี ซึ่งความรู้ระดับทฤษฎีเป็นความรู้ที่ยังคลุมเครือไม่แจ่มชัด แต่ความรู้ระดับญาณจะปรากฏแจ่มชัดไม่ใช่รู้ส่วนใดส่วนหนึ่ง เป็นความรู้ที่สมบูรณ์ เป็นความหยั่งรู้ เป็นความรู้บริสุทธิ์ เป็นความรู้ตรงตามสภาวะ หรือกล่าวได้ว่า ญาณ คือ ความรู้บริสุทธิ์ที่สว่างแจ้งขึ้น มองเห็นตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ

ญาณมีหลายระดับ บางที่เป็นความรู้ที่ผิด เพราะมีความรู้สึกยึดถือของตน บางที่เป็นความรู้บางส่วนไม่สมบูรณ์ แต่ก็ เป็นความรู้บริสุทธิ์ บางครั้งญาณเกิดขึ้นโดยอาศัยความคิด เหตุผล โดยไม่ขึ้นต่อเหตุผล แต่สัมพันธ์กับตัวสภาวะที่เป็นอยู่จริงในขณะนั้นหรือรู้อารมณ์ตามสภาวะ

ความรู้ระดับญาณเป็นความรู้ระดับสูงของมนุษย์ ความรู้ระดับญาณอาจเกิดขึ้นได้หลายวิธี เช่น บุคคลที่มีปัญญาเพียงแต่ได้ฟังคำบางคำหรือประโยคบางประโยค หรือเห็นเหตุการณ์ที่สะเทือนใจบางอย่างก็อาจก่อให้เกิดญาณขึ้นมาได้ แต่สำหรับบุคคลทั่วไปญาณสามารถเกิดขึ้นได้โดยการกระทำจิตให้สงบเป็นสมาธิ

ความรู้ระดับญาณจึงเป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดของมนุษย์ เท่าที่มนุษย์จะพัฒนาไปให้ถึงได้ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากปุถุชนหรือบุคคลธรรมดาทั่วไปสู่อริยบุคคล

ความรู้ระดับวิญญาน สัญญา ทฤษฎี และญาณ จึงมีความสัมพันธ์กัน โดยสัญญาเป็นความรู้ที่สืบเนื่องมาจากวิญญาน ทำให้มีการรู้จัก จำได้ เกิดเป็นการกำหนดหมาย ทฤษฎีเกิดจากสัญญา^{๓๑} คือ เมื่อกำหนดหมายสิ่งต่างๆ อย่างไรก็จะลงความเห็นสรุปเอาว่าเป็นอย่างนั้น ซึ่งสามารถนำมาใช้ให้สำเร็จประโยชน์ในกิจกรรมต่างๆ ของมนุษย์

ญาณจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยสัญญา เช่น ชายคนหนึ่งมองเห็นคางคกถูกรถทับตาย เกิดวิปัสสนาญาณขึ้น มองเห็นความไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนในสิ่งทั้งหลาย ญาณที่เกิดขึ้นนั้นอาศัย

^{๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๔-๑๐๒/๙๗-๑๐๙.

^{๓๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๓๑} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๗/๑๓๔.

สัญญามากมายเป็นเหตุ เช่น สัญญาเกี่ยวกับ ความตาย ความสิ้นสุดเกี่ยวกับการดำรงอยู่ของสิ่งทั้งหลาย ปัญญาที่ทำให้มองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างสัญญาเหล่านั้นทำให้เกิดญาณดังกล่าว

ญาณทำให้เกิดทิวฏฐิ ดังตัวอย่างเรื่องของพกรพรมที่มีญาณระลึกชาติได้ยาวนานไม่มีที่สิ้นสุด มองเห็นสัตว์ทั้งหลายเกิด ดับนับไม่ถ้วน แต่ตนเองคงอยู่อย่างเดิมตลอดจึงเกิดทิวฏฐิ หลงยึดว่าภาวะแห่งพรมนั้นคงอยู่ตลอดไป ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่เคลื่อนจากภพที่หนึ่งไปสู่ภพอื่น ไม่มีเหตุให้เกิด ไม่มีทุกข์ พรมเป็นผู้สร้างและบันดาลสิ่งต่างๆ ภาวะแห่งพรมนั้นคงอยู่ตลอดไป^{๓๒} จากตัวอย่างนี้จะเห็นได้ว่าทิวฏฐิระดับสูงมักเกิดจากการได้ญาณบางอย่างขึ้นก่อน

ทิวฏฐิเป็นเครื่องช่วยให้เกิดญาณได้ ดังจะเห็นได้ว่าทิวฏฐิเป็นผลจากความคิดและเป็นข้อยึดถือของผู้ทรงความรู้ ผู้มีปัญญามาก หรือเจ้าลัทธิทั้งหลาย^{๓๓} และเป็นทิวฏฐิที่มีเหตุผลมาก ถ้าไม่มีความยึดติดนั้นมากจนเกินไปและรู้จักใช้ปัญญาพิจารณา ก็ย่อมมีโอกาสที่จะเกิดญาณซึ่งช่วยให้ก้าวหน้าต่อไป

ดังนั้นเมื่อทิวฏฐิหรือญาณเกิดขึ้นก็ย่อมมีการกำหนดหมายตามทิวฏฐิหรือญาณนั้นเกิดเป็นสัญญาใหม่ขึ้นอีก ทิวฏฐิและญาณจึงทำให้เกิดสัญญาซึ่งเป็นเครื่องประกอบของความรู้และความคิดอื่นอีกต่อไป ทิวฏฐิโดยส่วนมากมักทำให้เกิดสัญญาใหม่ที่ผิดพลาด ส่วนญาณจะช่วยให้เกิดสัญญาที่ถูกต้องและแก้สัญญาที่ผิดพลาด

ความรู้ระดับวิญญาน สัญญา ทิวฏฐิ และญาณ มีผลต่อการรับรู้และการเรียนรู้ของมนุษย์ กล่าวคือ ความรู้ระดับวิญญานและสัญญามีอิทธิพล ต่อการรับรู้ การมองเห็น และการเข้าใจสิ่งแวดล้อมรอบตัว รวมถึงการที่จะสร้างความรู้อย่างอื่นอีกต่อไป แล้วสรุปลงความเห็นว่าเป็นอย่างนั้น ความเห็นหรือทิวฏฐิมีผลต่อพฤติกรรมการแสดงออกและวิถีการดำเนินชีวิตของมนุษย์ แต่มักกลายเป็นเครื่องปิดกั้นไม่ให้ความจริงด้านอื่น ๆ ในสิ่งนั้นๆ ส่วนความรู้ระดับญาณเป็นความรู้ที่ลึกซึ้งกระจ่างชัดที่สุด เป็นปัญญาสูงสุดของมนุษย์ ความรู้ระดับนี้ทำให้มองเห็นความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวงอย่างทะลุปรุโปร่ง มีผลต่อพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตของบุคคลอย่างแท้จริงและถาวร

๓.๑.๕ ประเภทของปัญญา

ปัญญา คือ รู้ทั่วถึงเหตุถึงผล รู้อย่างชัดเจน, รู้เรื่องบาปบุญคุณโทษ, รู้สิ่งที่ควรทำควรเว้น เป็นต้น เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธา เพื่อให้เชื่อประกอบด้วยเหตุผล ไม่ให้หลงเชื่ออย่างมง่าย พระพุทธเจ้าทรงแสดงปัญญาไว้ถึง ๓ ระดับ ซึ่งปัญญาทุกประเภทย่อมต้องสอดคล้องไปใน

^{๓๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๑/๕๓๗.

^{๓๓} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๒/๒๔๔.

ทิศทางเดียวกัน ไม่มีอะไรสำคัญมากนักไปกว่ากัน เนื่องจากการจะข้ามสะพานไปได้ ต้องเดินผ่าน ตั้งแต่ต้นสะพาน ผ่านกึ่งกลางสะพาน แล้วจึงจะถึงปลายสะพาน ข้ามปากได้ ปัญญา ๓ ระดับก็เป็นเช่นนั้น คือ เริ่มจากเข้าใจว่าอะไรคือ กุศลและอกุศล, เข้าใจกระบวนการธรรมชาติ ตั้งแต่กฎแห่งกรรม ถึงไตรลักษณ์, และสุดท้าย จึงตระหนักถึงสภาวะของทุกข์และแนวทางการดับทุกข์

ปัญญา ๓ ระดับที่ว่่านี้ ได้แก่^{๓๔}

๑) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่สำเร็จโดยการฟัง หมายถึง เอาปัญญา ความรู้ ความเข้าใจจากการอ่านและการฟัง ทบทวนศึกษาซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนกระทั่งมีพื้นฐานความรู้ที่ถูกต้อง และแม่นยำ ในอรรถและพยัญชนะ

๒) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่สำเร็จโดยการคิดพิจารณา หมายถึง ปัญญาที่ได้จากการคิดใคร่ครวญ พินิจพิจารณา ให้เกิดความเข้าใจอย่างตถกถ์ตามขั้นตอนของเหตุผล และความสัมพันธ์ต่างๆ โดยมีใช้การจดจำเฉยๆ แต่สามารถมองสภาพปรมาัตถ์ธรรมออกด้วย จินตนาการ เข้าใจถึงเป้าหมาย และรายละเอียดธรรมะได้ตรงทาง ไม่ว่าจะเป็นนัยตรงหรือเชิงประยুক্ত เพียงแต่มีได้อยู่ในฐานะเป็น "ผู้เห็นด้วยตนเอง" ก็เท่านั้น

๓) ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่สำเร็จโดยการภาวนา หมายถึง ปัญญาของผู้ปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวทางของมหาสติปัฏฐาน ๔ แล้วประจักษ์แจ้งในความมิใช่ ตัวตน สัตว์บุคคล ของขันธ ๕ เพราะประกอบด้วยรูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น แม้ 'ใจ' หรือ 'วิญญาณ' ก็ไม่ใช่ตัวตน เมื่อเห็นแล้ว ก็จะไม่เหลือคุณค่าสาระใดๆ ที่จะต้องยึดถือให้เกิดความทุกข์ทรมาน บีบคั้นจิตใจอีกต่อไป

ความรู้ระดับปัญญาทั้ง ๓ ส่งผลต่อการเรียนรู้ของมนุษย์ กล่าวคือ (๑) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการเรียนรู้ ได้จากการฟัง การอ่าน การดูตัวอย่าง ทำตามอย่าง

(๒) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาได้มาจากการใช้เหตุผล (๓) ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากความเจเนจัด ความชำนาญ โดยเฉพาะทางศีลธรรม

^{๓๔} พระครูปลัดณัฐพล จันทิโก (ประทุมเหะ), "ศึกษาเปรียบเทียบการเรียนรู้ของมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับทฤษฎีการเรียนรู้ทางปัญญาสังคมของแบนดูรา", **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑)

๓.๒ พฤติกรรมการเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับอายตนะ

การติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอก มีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ทำให้มนุษย์เกิดการเรียนรู้ เกิดการรับรู้ข้อมูล การจำ การคิด และการรับรู้อารมณ์ต่างๆ ซึ่งในชีวิตประจำวันอายตนะแต่ละอายตนะของมนุษย์สามารถทำหน้าที่อยู่ตลอดเวลา ดังพระธรรมปิฎกได้กล่าวไว้ว่า “ชีวิตทั้งหมดเท่าที่บุคคลรู้สึกก็ดี โลกทั้งโลกเท่าที่ปรากฏแก่บุคคลก็ดี ความรู้ ความเข้าใจทุกอย่างที่เกิดขึ้นแก่บุคคลโดยปกติก็ดี ย่อมอยู่ในขอบเขตของการรับรู้และการคิดคำนึงนี้ เมื่อกล่าวในแง่หนึ่ง สิ่งเหล่านี้จึงเป็นทุกสิ่งทุกอย่างสำหรับบุคคล ”^{๓๕} โลกทั้งโลกที่ปรากฏแก่บุคคลก็คือ ความสามารถในการรับรู้อารมณ์ภายนอกและการแสดงออกหรือพฤติกรรมต่อสิ่งแวดล้อมเหล่านั้น เมื่อเรามีอายตนะเป็นปกติดีไม่พิการหรือบกพร่อง มีประสาทหูดี มีประสาทจมูกดี เป็นต้น ก็สามารถติดต่อสัมพันธ์กับโลภายนอกได้

จากรายละเอียดข้างต้น เมื่อตาเห็นรูปก็จะเกิดเป็นความรู้หรือการรับรู้ทางตาขึ้น เรียกว่ามีผัสสะทางตาเกิดขึ้น อายตนะอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน อาจกล่าวได้ว่า เมื่อ อายตนะแต่ละอายตนะทำหน้าที่ เป็นเหตุให้เกิดผัสสะ ดังที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี ”^{๓๖} ผัสสะจึงเป็นที่ประชุมพร้อมกันขององค์ประกอบ ๓ อย่าง ได้แก่ อายตนะภายในคือตา อายตนะภายนอกคือรูป และความรู้ทางตา หรือจกขุวิญญาน เป็นต้น

๓.๒.๑ กรณีตัวอย่างผลกระทบที่เกิดจากการสำรวมอินทรีย์ ๖

ในกรณีตัวอย่างผลที่เกิดจากการสำรวมอินทรีย์ ๖ นี้ จากการค้นคว้าข้อมูลในพระไตรปิฎก ไม่พบตัวอย่างผลอันปรากฏแก่บุคคลที่สำรวมอินทรีย์ให้เห็นชัดในแต่ละอินทรีย์ แต่มีข้อความหลายแห่งที่องค์สมเด็จพระสัมมาพุทธเจ้าและสาวกได้ตรัสสอนและสอนบุคคลในการสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ และกล่าวถึงประโยชน์ของการสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ รวมถึงโทษของกามคุณ ๕ และประโยชน์การละกามคุณ ๕ ดังกรณีตัวอย่างต่อไปนี้ ที่ได้ประพฤติตามคำสอนหรือฟังคำสอนแล้วเกิดผลคือความสุขสงบ หรือบรรลุผลสูงสุดคือได้เป็นพระอริยบุคคลชั้นใดชั้นหนึ่ง ดังนี้

๑) พระวังคีสะและพระนันทะ

พระวังคีสะเถระตอนบวชใหม่ เมื่อพบเจอ กับอารมณ์ที่น่าพอใจ โดยเฉพาะผู้หญิงสวยๆ ท่านเกิดความกำหนัดยินดีพอใจในหญิงเหล่านั้น ความกำหนัดรบกวนจิต ไม่ยินดีในการ

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธวิธีในการสอน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท โอเอ็นจีการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๘๘.

^{๓๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒, อภ.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕-๒๔๒/๒๒๑.

ประพุดิพรหมจรรย์ ท่านก็มีวิธีที่จะบรรเทาความกำหนัด ทั้งการโยนิโสมนสิกา รด้วยตนเอง ทั้งโดยการสอบถามวิธีการกับผู้ที่เป็นบัณฑิตแล้วนำไปปฏิบัติตาม จนได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในพระพุทธานุสาสนา

ในคราวหนึ่ง มีสติจำนวนมากพากันประดับประดาร่างกายอย่างสวยงาม เข้าไปยังอารามที่อยู่ของภิกษุทั้งหลาย ในขณะนั้น ท่านพระวังคิสะได้ให้ นสตรียเหล่านั้น ก็เกิดความกำหนัดขึ้น ความกำหนัดรบกวนจิต ท่านก็พิจารณาด้วยตนเองว่า นั่นไม่ใช่ลาภของเรา เราได้ไม่ได้เลย ความตรึงกับความคะนองอย่างเลวทราม กำลังเข้าครอบงำเราผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ทางนั้นไม่น่ายินดี ควรยินดีในทางที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้^{๓๗} บางคราวก็พิจารณาว่า รูป เสี่ยงกลืน รส สัมผัส ล้วนแต่ไม่เที่ยง แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปทั้งนั้นท่านผู้รู้ทั้งหลายรู้แจ้งอย่างนี้แล้ว มีตนหลุดพ้นเที่ยวไป^{๓๘}

ในคราวหนึ่ง ท่านเดินเข้าไปบิณฑบาตในเมืองสาวัตถีกับพระอานนท์ เมื่อเกิดความกำหนัดขึ้น แผลดเผา รบกวนจิต จึงได้ถามวิธีแก้ไขกับอานนท์ พระอานนท์ได้บอกอุบายวิธีว่า

จิตของท่านเร่าร้อน เพราะความสำคัญผิด ท่านจงละทิ้งนิมิตว่างาม ซึ่งประกอบด้วยราคะ ท่านจงดูสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นของแปรผัน โดยความเป็นทุกข์ และอย่าดูโดยความเป็นอัสสา จงดับราคะแรงกล้า อย่าถูกราคะเผาผลาญบ่อยๆ เลย ท่านจงอบรมจิต ให้มีอารมณ์เดียว ให้ตั้งมั่นดี ด้วยการพิจารณาเห็นว่าไม่งาม จงอบรมกายคตาสติ และจงเป็นผู้เบื่อหน่ายให้มาก ท่านจงอบรมความไม่มีนิมิต และจงถอนมานานุสัย จากนั้น ท่านจักเป็นผู้สงบ เที่ยวไป เพราะละมานะได้^{๓๙}

ส่วนพระนันทะนั้น ท่านเป็นผู้เป็นเลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีอินทริยสังวร เวลามองไปทิศใดๆ ท่านต้องสำรวมจิตทั้งหมด เป็นผู้ที่มีสัมปชัญญะอย่างเต็มที่ในการมองทิศนั้นๆ ด้วยคิดว่า “เมื่อเรามองดูทิศตะวันออกอยู่อย่างนี้ บาป อกุศลธรรม คือ อภิชฌาและโทมนัสจักครอบงำจิตของเราไม่ได้”^{๔๐}

๒) พระจิตตคุตตเถระ

มีเรื่องเล่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า พระจิตตคุตตเถระอยู่ในถ้ำใหญ่ที่อุรุณทกะ ในถ้ำใหญ่ที่อุรุณทกะมีจิตรกรรมเรื่องอภิเนษกรรมณีของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ สวยงามเป็นที่น่าพอใจ

^{๓๗} อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๑/๙.

^{๓๘} อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๑/๙.

^{๓๙} อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๑/๙.

^{๔๐} อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๑/๙.

มาก ภิกษุหลายรูปเดินดูเสนาสนะเห็นจิตรกรรมนั้นเข้า ก็กล่าวชมกับพระเถระว่า “จิตรกรรมนั้นสวยงามน่าพอใจมาก” พระเถระกล่าวว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อกระผมอยู่ในถ้ำมากกว่า ๖๐ ปี ยังไม่รู้ว่ามีจิตรกรรมมีหรือไม่มีเลย วันนี้ อาศัยท่านทั้งหลายผู้มีตาดี จึงได้รู้ได้วันนี้เอง ” พระเถระอยู่ในถ้ำนั้นมานาน แต่ไม่เคยเห็นหน้าดูถ้ำเลย

ในคราวที่พระราชานิมนต์ไป ไม่ว่าพระราชานหรือพระเทวินมัสการก็ตาม ท่านกล่าวแต่คำว่า “สุขี โหตุ มหาราช ” เพราะไม่ได้กำหนดหมายว่าเป็นพระราชานหรือพระเทวี ต่อมาท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ ในคัมภีร์สรุปเรื่องนี้ว่า เพราะเหตุนี้ แม้อุปถัมภ์ผู้อื่นผู้ใดประโยชน์ ไม่พึงเป็นผู้มีนัยน์ตาลอกแลเหมือนลิงในป่า เหมือนเนื้อตื่นในดง และเหมือนเด็กอ่อนสะดุ้งกลัว พึงทอดจักษุแลดูชั่วแอก อย่าพึงไปสู่อำนาจของจิตที่หลุกหลิกเหมือนลิงป่า^{๔๑}

๓) พระภิกษุปฏิบัติอินทริยสังวรคนละทวาร

การฝึกหัดปฏิบัติให้มีสติในขั้นต้น หากฝึกโดยใช้การรับรู้ทางทวารทั้ง ๖ มาเป็นเครื่องมือฝึกหัด คือ เมื่อตาเห็นรูปก็มีสติรู้ทัน เมื่อหูได้ยินก็มีสติรู้ทัน เมื่อจมูกดมกลิ่นก็มีสติรู้ทัน เมื่อลิ้นลิ้มรสก็มีสติรู้ทัน เมื่อกายถูกต้องสัมผัสทางกาย ก็มีสติรู้ทัน เมื่อใจคิดหรือมีความรู้สึกเปลี่ยนแปลงอย่างไรก็มีสติรู้ทัน การปฏิบัติอย่างนี้อาจจะยากหรือเบื่อเกินไปสำหรับผู้เริ่มปฏิบัติ แทนที่จะทำให้การปฏิบัติได้ผลดี กลับทำให้มีความกังวลเคร่งเครียดขึ้นมาได้ ดังนั้น การฝึกแบบปิดทวารอื่นๆ ก่อน แล้วมุ่งให้ค วามสนใจกับการฝึกที่ทวารใดทวารหนึ่งเสียก่อน ก็จะทำให้การฝึกนั้นมีความชำนาญได้ง่ายขึ้น เมื่อฝึกทวารใดทวารหนึ่งเป็นแล้ว ก็สามารถมีสติที่ทวารอื่นๆ ได้โดยไม่ง่าย ดังเรื่องในอรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบท ที่สามเถระอายุ ๗ ขวบ ได้แสดงวิธีการปฏิบัติแก่ท่านพระโฏฐิตะ ผู้เป็นพหูสูตรทรงจำพระไตรปิฎกและอรรถกถา ให้ปิดทวาร ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย แล้วเริ่มปฏิบัติทางใจ ท่านพระโฏฐิตะปฏิบัติตามนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ห่างจากที่นั้น ๑๒๐ โยชน์ ทอดพระเนตรเห็นและได้ตรัสพระคาถา เมื่อจบลงท่านพระโฏฐิตะได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์^{๔๒}

อย่างไรก็ตาม แม้ฝึกสำรวมระวังในทวารใดทวารหนึ่งในตอนต้น ในที่สุดแล้วก็ต้องมาปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสำรวมในทุกทวาร ดังมีเรื่องที่พระภิกษุ ๕ รูป ท่านได้พยายามปฏิบัติสำรวมคนละทวาร คือ รูปหนึ่งสำรวมจักขุทวาร รูปหนึ่งสำรวมโสตทวาร รูปหนึ่งสำรวมฆานทวาร รูปหนึ่งสำรวมชีวนทวาร รูปหนึ่งสำรวมกายทวาร ท่านเหล่านั้นต่างก็เถียงกันว่า การปฏิบัติของตนนั้นยากกว่า เมื่อตกลงกันไม่ได้จึงเข้าเฝ้าทูลถามพระพุทธรองค์ พระองค์ทรงแสดงให้ทราบว่

^{๔๑} จุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๖/๒๒, จุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖/๒๒.

^{๔๒} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๐/๗.

การสำรวจในแต่ละทวารนั้นยากทั้งหมด ภิกษุควรจะเป็นผู้สำรวจในทวารทั้งหมด เมื่อสำรวจที่ หนึ่ง
หมดแล้วก็จะพ้นจากทุกข์ทั้งปวง^{๔๓}

๓.๒.๒ กรณีตัวอย่างผลกระทบที่เกิดจากการไม่สำรวจอินทรีย์

ในกรณีตัวอย่างผลกระทบที่เกิดจากการไม่สำรวจอินทรีย์ จากการค้นคว้าข้อมูลใน
พระไตรปิฎก ได้พบตัวอย่างของผู้ไม่สำรวจอินทรีย์ให้เห็นได้ชัดเจน ดังกรณีตัวอย่างต่อไปนี้

๑) ดาบส ๒ ท่าน

ในสมัยพุทธกาล มีพระภิกษุเห็นผู้หญิงแต่งตัวสวยงาม หลงลืมนสติ ขาดอินทรีย์สังวร
จนเกิดกิเลสครอบงำจิตใจ แล้วเกิดความกระสันอยากลาสิกขา โดยส่วนใหญ่เกิดกับภิกษุหนุ่ม
สามเณรทั้งหลาย ซึ่งเป็นผู้ที่มีอายุในช่วงวัยรุ่น บวชเข้ามาใหม่ การปฏิบัติสมณธรรมสุ
านที่ใช้เป็น
เครื่องบรรเทากิเลสยังไม่ชำนาญ และการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานก็ยังอ่อนอยู่ เป็นเหตุให้พระผู้
มีพระพุทธร่องค์ทรงแสดงชาดก อันเป็นเรื่องราวในอดีตเป็นตัวอย่าง ซึ่งให้เห็นโทษของกิเลสที่เกิด
จากการขาดความสำรวจระวัง เมื่อกิเลสเกิดขึ้นมาแล้ว ก็ทำให้ขาดคุณธรรม แม้ผู้ที่เคยได้ฌาน
สมาบัติก็เสื่อม ดังเรื่องที่เล่าไว้ในอรรถกถาหริตชาดก

หริตดาบสนั้นเป็นผู้ที่ได้อภิญญา ๕ และ สมาบัติ ๘ ต่อมาพระราชालิ่อมโส นิมนต์
ให้พักอยู่ในพระราชอุทยานและดูแลเป็นอย่างดี ต่อมา พระราชาไปปราบศัตรูที่ชายแดน จึง
มอบหมายให้พระมเหสีดูแล แทน ดาบสนั้นได้เห็นผิวพรรณของพระมเหสีในตอนไปรับประทานอาหาร
บิณฑบาต กิเลสก็เข้าครอบงำ จนได้เสพเมถุนกับพระนาง ทำให้ฌานและอภิญญาเสื่อมหมด ใน
ตอนหลังเห็นโทษในเรื่องนี้จึงทำสมาธิแล้วไม่กลับมาในเมืองอีกเลย^{๔๔} ในชาดกที่คาถาที่ดาบส
กราบทูลพระราชาว่า “ขอถวายพระพรมหาบพิตร ฤาษี แม้มีปัญญา ยินดีแล้วในคุณธรรม ยังถูก
ความคิดลามกประกอบด้วยราคะ ที่ยึดถือว่างาม เปียดเบียนเอาได้”^{๔๕}

และมีเรื่องราวที่เล่าไว้ในอรรถกถาโลมกัสนปชาดก โลมกัสนดาบสเป็นผู้มีอินทรีย์
สงบระงับอย่างยิ่ง มีตบะแรงกล้า ภพของท้าวสักกเทวราชหวั่นไหวด้วยเดชแห่งตบะของดาบสนั้น
ท้าวสักกเทวราชทรงกลัวเดชของดาบสนั้น จึงหาวิธีทำลายตบะ โดยร่วมมือกับพระเจ้าพาราณสีให้
นำท่านโลมกัสนปะมาทำพิธีบูชาญ พระเจ้าพาราณสีก็ได้เป็นพระราชที่ยิ่งใหญ่ที่สุด มี
สมบัติเหมือนท้าวสักกะ พระราชาทรงให้สหายหะอำมาตย์ไปเชิญ แต่ดาบสไม่ยอมมา ท้าวสักก-
เทวราชจึงแนะนำให้มอบพระราชกุมารีนามว่าจันทวดี เป็นข้อแลกเปลี่ยน ท่านโลมกัสนปะเห็น

^{๔๓} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๕/๒๒, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕/๓๖.

^{๔๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๕/๗๙.

^{๔๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๗๖.

พระนาง จันทวดีซึ่งมีรูปร่างหน้าตาสวยงามมากก็หลงรัก เนื่องจากไม่มีการสำรวจอินทรีย์ทางตา ในการแลดู และไม่มีการสำรวจอินทรีย์ทางใจ คือ การคิดถึงด้วยอำนาจกิเลส กิเลสครอบงำ ท่าน จึงเสื่อมจากฉาน และรับที่จะมาทำการบูชาญญเพราะอยากได้นางจันทวดี

ในการบูชาญญจะต้องมีการฆ่าสัตว์ มีช้าง ม้า โค เป็นต้นเป็นจำนวนมาก เมื่อ โลมกัสน์สพดาบสจะเริ่มลงมือฆ่า ชาวเมืองมีชุมนุมกันอยู่ในที่นั้นพากันร้องคร่ำครวญว่าเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสมและหมุ่สัตว์ที่กลัวตายต่างก็ส่งเสียงร้องดังลั่น ดาบสมีสติระลึกรู้ได้ เกิดความสลดใจ จึง เจริญณานใหม่ แสดงธรรมแก่พระราชา ทำลายหลุมย์ญญ ปลอ่ยสัตว์ทั้งหมด แล้วได้เหาะไปยังป่า หิมพานต์ เจริญพรหมวิหารธรรมอยู่จนตลอดชีวิต เมื่อสิ้นชีวิตแล้วไปเกิดที่พรหมโลก^{๔๖} ในเรื่องนี้ มี คาถากล่าวไว้ในชาดกว่า ดวงจันทร์มีกำลัง ดวงอาทิตย์ก็มีกำลัง สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายก็ มีกำลัง ผีงสมุทร ก็มีกำลัง แต่หญิงทั้งหลายมีกำลังเหนือกว่ากำลังทั้งหมด เพราะพระนางจันทวดี ได้ใช้ฤาษี ชื่อ โลมกัสน์สปะ ซึ่งมีตบะสูงบูชาญญชื่อวาชเปยยะ เพื่อประโยชน์แก่พระราชาบิดาได้^{๔๗}

๒) เรื่องสามเณรไม่สำรวจทางหูเป็นต้น

สำหรับกรณีการไม่สำรวจอินทรีย์ทางหู เช่น เรื่องสามเณรปาติละซึ่งเป็นหลานชาย ของพระจักขุปาลเถระ เมื่อคราวจุ่งพระเถระซึ่งตบอดไปถึงหมู่บ้านแห่งหนึ่งในระหว่างทาง ได้ยิน เสียงหญิงคนหนึ่งซึ่งกำลังเก็บฟืนร้องเพลง สามเณรถือนิมิตในเสียงของหญิงนั้นเกิดระคะขึ้นมา จึง ขออนุญาตพระเถระไปทำธุระ ได้ไปหาหญิงนั้นจนสืบประวัติ ลาสิกขาออกมาเป็นคฤหัสถ์ ท่านพระ จักขุปาลเถระเลยไม่ยอมให้จุ่ง^{๔๘} เรื่องที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ นอกจากจะแสดงถึงความไม่สำรวจ ทางตา ทางหู แล้ว ยังแสดงถึงการไม่สำรวจทางใจ คือ กิดกิเลสขึ้นจนครอบงำจิตใจ แล้วก็ ประพฤติล่วงศีลทางกาย แสดงถึงความไม่สำรวจทางกายด้วย

สำหรับกรณีการไม่สำรวจทางจมูก ในปทุมปุณณสูตรมีตัวอย่างเรื่องพระภิกษุที่เรียน กรรมฐานจากสำนักพระผู้มีพระภาคแล้วเข้าป่าเพื่อปฏิบัติธรรม หลังจากที่ฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ก็ลงไปสระน้ำแล้วดมกลิ่นดอกบัว ขึ้นขอการดมกลิ่นดอกบัวด้วยอำนาจของตัณหา จนเทวดาที่ มีความเอ็นดูหวังประโยชน์เกื้อกูลมาตักเตือนให้มีสติ โดยกล่าวว่า ท่านเป็นผู้ “ขโมยกลิ่น” ทั้งที่ พระภิกษุไม่ได้ขโมยโดยการหักดอกบัวหรือขูดเหง้าบัวไปแต่อย่างใด ในที่สุดพระภิกษุท่านก็ กิดสติ รู้เท่าทันกิเลสของตนและกล่าวขอบคุณเทวดาที่ช่วยตักเตือน^{๔๙}

^{๔๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๗๗.

^{๔๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓-๑๔/๒๔.

^{๔๘} อปปมาโทติ นปฺปมชฺชน สติยา อวิปฺวาโส; พุ.จ.อ. (บาลี) ๓๘/๒๖๗.

^{๔๙} สตาธิปเตยฺยา สพุเพ ธมฺมา; อัง.อฏฺฐก. (บาลี) ๒๓/๘๓/๒๔๑.

๓.๒.๓. อินทรีย์สังวรกับไตรสิกขา

ไตรสิกขาเป็นวิธีการเรียนรู้ ฝึกฝน พัฒนา ชีวิต ทั้ง ๓ ด้าน คือ ๑) ด้านพฤติกรรม การแสดงออกทางกาย วาจา เป็นพื้นฐานสำหรับการพัฒนาด้านจิตใจและปัญญาต่อไป ๒) ด้านจิตใจ ทำจิตให้มีกำลัง ตั้งมั่น มีคุณภาพที่ดี เหมาะต่อการนำไปใช้งาน และ ๓) ด้านปัญญา ให้มองเห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามความเป็นจริง จนเลิกเห็นผิดและเลิกลืมนั่นถือนั่นในสิ่งทั้งปวงได้ เรียกชื่อว่า อริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา หรือจำแนกเป็นชั้น ๓ ได้แก่ สीलขันธ สมาธิขันธ ปัญญาขันธ ตามพระบาลีโดยทั่วไป อินทรีย์สังวรนั้น แยกต่างหากออกมาจากสीलขันธ ดังพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลายประกอบด้วยสीलขันธ อริยอินทรีย์สังวร อริยสติสัมปชัญญะ และอริยสันโดษ อย่างนี้แล้ว พักอยู่ ณ เสนาสนะเจียบสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชุก ที่แจ้ง ลอมฟาง เธอกลับจากบิณฑบาตภายหลังฉันอาหารเสร็จแล้ว นั่งขัดสมาธิตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า^{๕๐}

จากพระพุทธพจน์นี้แสดงคุณสมบัติของภิกษุผู้ที่มีคุณสมบัติพร้อม ในการไปสู่สถานที่เจียบสงัดเพื่อทำสมาธิ ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๔ ประการ คือ ๑) อริยสीलขันธ ๒) อริยอินทรีย์สังวร ๓) อริยสติสัมปชัญญะ ๔) อริยสันโดษ

ในสามัญญผลสูตรและสูตรอื่นๆ ที่แสดงในลักษณะเดียวกันนี้ อริยสीलขันธเมื่อจำแนกแสดงโดยละเอียด ได้แก่ ศील ๓ ประเภท คือ จูฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล แต่ไม่ได้ชี้ชัดให้เห็นว่า ธรรมะอะไรเป็นสมาธิขันธและปัญญาขันธบ้าง ส่วนในสุกขสูตร ท่านพระอานนที่ได้แสดงการจัดแบ่งอริยสीलขันธ อริยสมาธิขันธ อริยปัญญาขันธ โดยรายละเอียดพอสรุปได้ดังนี้

๑) อริยสीलขันธ ประกอบด้วยศีล ๓ ประเภท คือ จูฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล

๒) อริยสมาธิขันธ ประกอบด้วยอินทรีย์สังวร อริยสติสัมปชัญญะ อริยสันโดษ การละนิวรณ์ ๕ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน

๓) อริยปัญญาขันธ ประกอบด้วยวิชา ๘ ประการ^{๕๑}

การสงเคราะห์อินทรีย์สังวรเป็นอริยสามาธิขันธ เป็นคำที่ท่านพระอานนที่ตอบแก่สุภมาณพโตเทยบุตร สุภมาณพได้ถามถึงธรรมที่พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญ และทรงให้สาวกสมาทานตั้งมั่น ประพฤติปฏิบัติตาม คือ ธรรม ๓ ประการ คือ อริยสीलขันธ อริยสมาธิขันธ อริยปัญญาขันธ เมื่อถามถึงอริยสมาธิขันธ ท่านพระอานนที่ได้รวบรวมธรรม มที่สงเคราะห์เข้าเป็นอริย-

^{๕๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖.

^{๕๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๗/๑๐๘.

สมาชิขันธ์ เริ่มตั้งแต่อินทรียสังวรเป็นต้นไปจนถึงจุตตถฌาน หากเป็นการแสดงด้วยคำว่าสิกขา โดยตรงท่านแบ่งศีลและการสำรวมระวังทั้งหมดเป็นอธิศีลสิกขา ฌานทั้ง ๔ เป็นอธิจิตตสิกขา^{๕๒}

อรรถกถาและคัมภีร์รุ่นหลังๆ จัดอินทรียสังวรเป็นศีล อยู่ในกลุ่มของศีลมี ๔ ประการ เรียกว่า จิตุปาริสุทธิศีล ท่านนิยามอธิบายเป็นศีลสำหรับพระภิกษุ ซึ่งประกอบด้วย ๑) ปาติโมกขสังสรศีล ความสำรวมอินทรียในปาติโมกข์ ๒) อินทรียสังวรศีล ความสำรวมระวังอินทรีย ๓) อาชีวปาริสุทธิศีล ความบริสุทธิ์ในด้านการแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพ ๔) ปัจจัยสันนิสสิตศีล การพิจารณาใช้สอยปัจจัย^{๕๓} เรื่องการจัดแบ่งศีลเป็น ๔ ประการเช่นนี้ ไม่ได้มีมาในพระพุทธรพจน์ เป็นการนำเนื้อหาที่แสดงในพระพุทธรพจน์ นั้นมาจัดหมวดหมู่ใหม่ ซึ่งหากดูตามพระพุทธรพจน์ตามที่ยกมาข้างต้นนั้นแล้ว จัดอินทรียสังวรอยู่ ในหมวดสมาธิ จากที่ได้อธิบายมานั้น สรุปได้ว่า คัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก ได้แสดงเรื่องอินทรียสังวรแยกออกต่างหากจากศีล เป็นการปฏิบัติเป็นลำดับถัดไปต่อจากปาติโมกขสังวร เมื่อมีการจัดเข้าเป็นชั้น ท่านพระอานนท์จัดเข้าในสมาชิขันธ์ คือหมวดธรรมที่เป็นการฝึกฝนด้านการพัฒนาจิตใจให้เกิดความตั้งมั่น อันเป็นสิ่งสำคัญในการจะนำมาเจริญวิปัสสนาต่อไป หรือที่เรียกว่าการฝึกอธิจิต

องค์ธรรมหลักของการมีอินทรียสังวรนั้นคือสติ ตัวสตินั้นท่านจัดอยู่ในหมวดสมาธิ ดังคำของพระนางธัมมทินนาเถรีว่า “สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ทรงจัดเข้าในศีลขันธ์ สัมมาวาจา สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ทรงจัดเข้าในสมาชิขันธ์ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ทรงจัดเข้าในปัญญาขันธ์”^{๕๔}

ส่วนคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์ชั้นหลังนิยมนำมาจัดเป็นปาริสุทธิศีล ๔ ซึ่งอธิบายเป็นศีลสำหรับพระภิกษุ

๓.๒.๔. อินทรียสังวรกับสติปัฏฐาน ๔

หลักปฏิบัติที่หนทางสายเอก เป็นทางที่พระพุทธองค์ ผู้เป็นเอกของโลกทรงค้นพบและทรงประกาศไว้ เป็นทางที่ทำให้ถึงจุดหมายปลายทาง คือ พระนิพพานอย่างเดียว เป็นทางที่มีอยู่ในพระธรรมวินัยนี้เท่านั้น เป็นไปเพื่ อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อความดับไปของทุกข์ และโทมนัส เพื่อให้บรรลุถึงอริยมรรค และทำให้แจ้งพระนิพพาน ถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง

^{๕๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๔/๑๖๘-๑๖๙.

^{๕๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๐/๒๔๑-๒๔๒.

^{๕๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๒/๒๑๗-๒๑๘.

ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นหลักในการฝึกฝนจิตให้มีคุณภาพ เป็นธรรมส่วหนึ่งที่
เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ พัฒนาจิตให้มีสมาธิ มีปัญญาเห็นความจริง จนกระทั่งเห็นอริยสัจ หลุดพ้น
จากทุกข์ทั้งปวง ซึ่งหลักของสติปัฏฐานกับอินทริยสังวรนั้น มีความคล้ายคลึงและเกี่ยวเนื่องกันอยู่
จำแนกได้ดังนี้

๑) องค์ธรรมหลัก คือ ตัวสติ

สติปัฏฐานตามนัยอรรถกถา ท่านแสดงไว้ ๓ ประการ คือ ๑) อารมณแห่งสติ ๒) การ
ที่พระศาสดาไม่ทรงดีพระทัยและเสียพระทัย ในเมื่อสาวกทั้งหลายปฏิบัติแตกต่างกัน ๓ แบบ และ
๓) ตัวสติ เมื่อกล่าวในเรื่องสติปัฏฐาน ๔ คำว่าสติปัฏฐาน ท่านหมายถึง ตัวสติ ที่มีลักษณะระลึก
ได้ไม่หลงลืมในกุศลธรรมทั้งหลาย

สติปัฏฐาน คือ สติอย่างเดียว แต่ที่แสดงแยกออกเป็น ๔ ประเภท คือ กาย เวทนา จิต
ธรรม เพราะอารมณที่ทำให้เกิดสตินั้นมีหลากหลาย และแสดงให้เหมาะสำหรับบุคคลที่มีจิต
ต่างกัน^{๕๕} อินทริยสังวรเป็นการแสดงโดยถึงวิธีการปิดกั้น คุ้มครอง รักษาทวาร เมื่อมีการรับรู้
อารมณ ซึ่งธรรมที่เป็นอุณายประตูคอยคุ้มครองป้องกันรักษาทวาร คือ สติ ดังนั้น พระ
อรรถกถาจารย์จึงเรียกอินทริยสังวร อีกชื่อว่าสติสังวร อินทริยสังวรแยกออกเป็นการสำรวมในทวาร
ทั้ง ๖ ก็เพราะทวารทั้ง ๖ เป็นต้นเหตุที่มาของกิเลสต่างๆ ส่วนองค์ธรรมหลักที่ใช้ในการสำรวมก็คือ
สติ เมื่อมีสติอุกกุศลบาปธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้นไม่ได้ ที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกละไป กุศลธรรม
ทั้งหลายที่ไม่เคยมีก็มีขึ้น ที่เคยมีแล้วก็เจริญงอกงามไปบุญลุล่วงไปตามลำดับ

๒) การปฏิบัติถัดจากปาทิโมกขสังวร

ผู้จะปฏิบัติสติปัฏฐานให้ประสบผลสำเร็จ มีความเจริญก้าวหน้าไปในกุศลธรรม
ทั้งหลายนั้น ต้องเป็นผู้ที่มีศีล รักษาศีลให้จิตเป็นกุศล มีความอ่อนโยน เป็นพื้นฐานที่ดี แล้วอาศัย
จิตที่มีศีลนั้นเจริญสติปัฏฐานเพราะว่าศีลนั้นเป็นเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย อุปมาเหมือน
แผ่นดินที่เป็นที่ตั้งของการทำงานต่างๆ บุคคลยืนอยู่บนแผ่นดินแล้วจึงทำได้ ดังนั้น หากกล่าวถึง
การปฏิบัติธรรมอย่างย่อๆ ในพระธรรมวินัย ให้เริ่มต้นด้วยการมีศีล สำรวมในปาทิโมกข์ แล้วก็
เจริญสติปัฏฐาน ดังที่มีภิกษุรูปหนึ่งมาถามพระผู้มีพระภาคให้ทรงบอกข้อปฏิบัติ อย่างย่อที่สุดจะ
นำไปปฏิบัติต่อไป พระผู้มีพระภาคตรัสให้ทำเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ให้หมดจดก่อน
เบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย คือ การมีศีล สำรวมระวังในปาทิโมกข์ มีปกติเห็นภัยในโทษเพียง
เล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เมื่อดำรงอยู่ในศีลแล้ว ก็พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔

^{๕๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐.

ประการ การทำเช่นนี้พึงหวังความเจริญในกุศลธรรมทั้งหลายตลอด คืบและวันที่จักมาถึง มีมีความเลื่อมใส^{๕๖}

ในการปฏิบัติอินทรีย์สังวรก็โดยทำนองเดียวกันกับสติปัฏฐาน มีลำดับการปฏิบัติถัดจากปาติโมกขสังวร บางพระสูตรพระพุทธรองค์ทรงแสดง ศิลโดยแยกเป็นจุฬาศิล มัชฌิมศิล และมหาศิล และแสดงอินทรีย์สังวรต่อจากศิล ๓ ประเภทนั้น^{๕๗} ในบางพระสูตรทรงแสดงเน้นให้ภิกษุปฏิบัติปาติโมกขสังวร จนเป็นผู้มีศิลสำรวมในพระปาติโมกข์ พระองค์จึงทรงแนะนำให้ปฏิบัติอินทรีย์สังวรเป็นขั้นตอนต่อไป ดังพระบาลีว่า

พราหมณ์ ในกาลใดภิกษุเป็นผู้มีศิล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร เป็นผู้เห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย ในกาลนั้น ตถาคตย่อมแนะนำเธอให้ยิ่งขึ้นไปว่า “มาเถิด ภิกษุ เธอจงเป็นผู้คุ้มครอง ทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย”^{๕๘}

๓) สติเป็นเหตุให้มีอินทรีย์สังวร

ในสติสัมปรัญญสูตร พระผู้มีพระพุทธรองค์ทรงแสดงลำดับพัฒนาการของการปฏิบัติธรรม เริ่มจากการปฏิบัติสติสัมปชัญญะ เมื่อมีสติสัมปชัญญะ ก็จะเป็นเหตุให้ธรรมฝ่ายดีอย่างอื่นเกิดขึ้นตามลำดับ คือ หิริ โอตตปปะ อินทรีย์สังวร ศิล สัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทา วิราคะ และวิมุตติญาณทัสสนะ พัฒนาการของธรรมเช่นนี้ แสดงให้เห็นถึงการดำเนินไปของจิตที่ธรรมะทั้งหลายย่อมไหลคล้อยไปตามกัน ดุจกระแสน้ำไหลลาดไปสู่ที่ลุ่ม ผู้ปฏิบัติมีหน้าที่ฝึกให้จิตมีสติสัมปชัญญะ เมื่อมีสติสัมปชัญญะก็จะมีธรรมอื่นๆ เกิดขึ้นตามสมควรแก่เหตุ ซึ่งรวมทั้งอินทรีย์สังวรด้วย อินทรีย์สังวรจึงเป็นผลมาจากการมีสติ ดังพระพุทธรพจน์ที่ว่า “เมื่อมีสติสัมปชัญญะมี หิริโอตตปปะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ เมื่อหิริและโอตตปปะมีอินทรีย์สังวรของบุคคลผู้ สมบูรณ์ด้วยหิริและ โอตตปปะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์”^{๕๙}

๔) การละอภิชฌาและโทมนัสเช่นเดียวกัน

ในหลักการปฏิบัติอินทรีย์สังวรนั้น ท่านไม่ให้ความยึดถือในมิติและอนุพยัญชนะ เพราะหากยึดถือแล้วจะเป็นเหตุให้เกิดอภิชฌาและโทมนัส บาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๔๐๕/๓๐๑-๓๔๐.

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๘/๒๑๑-๒๑๒.

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๐/๒๑๔-๒๑๕.

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖/๑๘.

ท่านเน้นกิเลส คือ อภิชฌาและโทมนัสเป็นประธาน หากละได้ ใจเป็นอุเบกขา ก็เรียกได้ว่าเป็นผู้ที่พัฒนาด้านอินทรีย์สังวร ในด้านการปฏิบัติสติปัฏฐาน การตามรู้กายในกาย การตามรู้เวทนาในเวทนา การตามรู้จิตในจิต การตามรู้ธรรมในธรรม การปฏิบัติเช่นนี้ จะสามารถละอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า “พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้”^{๖๐}

๕) ปฏิบัติน้อยค่อยตามธรรมหลัก

ข้อนี้อธิบายตามความหมายของคำว่า ธมฺมา นุทฺตมํ ปฏิบัติ คำว่า ธมฺม หมายถึง ธรรมที่เป็นหลักใหญ่ในการปฏิบัติ ธรรมะอันเป็นเป้าหมายใหญ่ ได้แก่ มรรค ผล นิพพาน คำว่า ธมฺม หมายถึง ธรรมย่อยที่มีส่วนเสริมในการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงธรรมะใหญ่นั้น ดังนั้น ธรรมานุธรรมปฏิบัติ จึงหมายถึงการปฏิบัติธรรมให้ถูกต้องตามหลักการ ตามความมุ่งหมาย คือ หลักย่อยค่อยตามหลักใหญ่ หลักเบื้องต้นเฉื่อย หรือเป็นไปเพื่อหลักเบื้องต้นปลาย เช่น ปฏิบัติศีลถูกหลัก เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรค ผล นิพพาน มิใช่ปฏิบัติโดยงมงาย ไร้หลักการหรือทำให้ไขว่ไป ด้วยตัณหาและทิฐิ

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย จูฬนิทเทส ได้แสดงแยกแยะว่า ธรรม ได้แก่ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เพราะเป็นธรรมหลักที่เป็นไปเพื่อการรู้แจ้งอริยสัจ เมื่อธรรมเหล่านี้ครบบริบูรณ์ รวมลงในจิตใจของบุคคลใด บุคคลนั้นก็จะตรัสรู้อริยสัจ ส่วนอนุธรรมอริยสัจ ส่วนอนุธรรม ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่สมควรแก่การที่จะบรรลุธรรม มีการรักษาศีล การสำรวมอินทรีย์ เป็นต้น^{๖๑}

ตามนัยที่แสดงมานี้จะเห็นได้ว่า อินทรีย์สังวรนั้นเป็นธรรมย่อย (อนุธรรม) ที่ต้องประพฤติปฏิบัติให้สอดคล้องกับสติปัฏฐานซึ่งเป็นธรรมหลัก (ธรรม) ทำให้โพธิปักขิยธรรมนั้น สมบูรณ์ จึงจะประสบผลสำเร็จในกา รมปฏิบัติและเป็นไปเพื่อการหลุดพ้นทุกข์อย่างแท้จริง หากปฏิบัติอินทรีย์สังวรเป็นต้นไม่สอดคล้องกับหลักโพธิปักขิยธรรม ก็อาจทำไปด้วยอำนาจความต้องการและความเห็นผิดต่างๆ ได้ ซึ่งจะให้ประโยชน์ความสุขที่เป็นโลกียะสูงสุดทำให้ได้มานไปเกิดในพรหมโลก แต่ไม่พ้นทุกข์จริง ดังนั้น ต้องปฏิบัติธรรมย่อยมีอินทรีย์สังวรเป็นต้น ให้สอดคล้องกับธรรมหลัก คือ สติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น จึงเรียกว่า ธมฺมานุทฺตมปฏิบัติ

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๒/๒๒.

^{๖๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๗๗.

๖) ศรัทธาในฐานะองค์ธรรมเบื้องต้นที่นำเข้าสู่ปัญญา

ศรัทธา แปลว่า ความเชื่อ ความเชื่อถือ ความเชื่อมั่นในสิ่งที่ดีงาม ^{๖๒} กล่าวคือ เชื่อในปัญญาตรัสรู้ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือตถาคตโพธิสัทธา ^{๖๓} ในฐานะที่ทรงเป็นต้นแบบของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นความเชื่อมั่นในความสามารถของมนุษย์ว่าสามารถฝึกฝนพัฒนาตนได้ตามความพร้อมของแต่ละบุคคล จนสามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวเป็นอิสระและหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ ^{๖๔} ลักษณะของศรัทธามี ๒ ประการ คือ

๑. ศรัทธาเมื่อเกิดขึ้นสามารถจัดนิรโรคอกไปจากจิต เมื่อจิตปราศจากนิรโรคย่อมผ่องใส เช่น บุคคลที่มีความพยายาม คิดปองร้ายเขา ใจย่อมขุ่นมัว แต่เมื่อพิจารณาโดยเหตุและผล เห็นโทษของพยายามได้ ก็สามารถจัดความพยายามได้ในทันที เพราะเกิดศรัทธาความเชื่อมั่นว่า ทำเช่นไรย่อมได้ผลเช่นนั้น ตนก่อความพยายามไว้อย่อมได้รับผลของความพยายาม เป็นการทำลายประโยชน์สุขของผู้อื่น เมื่อนั้นใจก็คลายลงจากความขุ่นมัว และมีความผ่องใสขึ้นตามลำดับ

๒. ศรัทธาเมื่อเกิดขึ้นมีลักษณะจูงใจ ตัวอย่างเช่น บุคคลเมื่อเห็นผู้อื่นพยายามกระทำ ความดีจนสามารถนำตนขึ้นสู่ในฐานะอันสูงได้ จึงนำมาเป็นแบบอย่างแก่ตนในการดำเนินชีวิต แม้ว่าจะลำบากเพียงไร ก็เพียรพยายามด้วยความตั้งใจ ด้วยความเชื่อว่าตนสามารถนำตนขึ้นสู่ในฐานะอันสูงได้เช่นกัน ^{๖๕}

เมื่อศรัทธาดังกล่าวตั้งมั่นแล้ว ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จได้ ^{๖๖} ศรัทธาจึงเป็นองค์ธรรมที่จะต้องปลูกฝังให้เกิดเป็นเบื้องต้น ที่จะนำไปสู่การพัฒนาปัญญาหรือศรัทธาเพื่อปัญญา

พระพุทธศาสนาไม่ต้องให้บุคคลเชื่อเรื่องใดโดยปราศจากปัญญา จนกว่าบุคคลจะประจักษ์แจ้งด้วยตนเองว่าความรู้นั้นถูกต้อง จนเป็นที่พึงใจแก่ตนเองได้ ^{๖๗} ศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงเป็นความเชื่อที่มีปัญญาควบคุม จนกลายเป็นสัมมทิวุหรือปัญญาที่มี

^{๖๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๔๓.

^{๖๓} อ.สุตฺต. (ไทย) ๒๓/๖/๙, ๒๙/๒๗๔-๒๗๙.

^{๖๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๔๒๔-๔๒๗.

^{๖๕} สำนักวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, คัมภีร์มิลินทปัญหา ไทย-บาลี, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์พิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๕๕.

^{๖๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๑/๖๗.

^{๖๗} อ.สุตฺต. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๕-๒๖๓.

คุณภาพและเข้ามาแทนที่ศรัทธาทั้งหมด เปรียบเหมือนเด็กหัดขี่จักรยาน ต้องให้พ่อหรือแม่คอยประคอง แต่เมื่อขี่เองได้แข็งแรงแล้วก็ไม่ต้องคอยประคองอีกต่อไป

ดังนั้น ศรัทธาจึงต้องเกื้อหนุนให้ปัญญาได้จุดเริ่มต้น เช่น ได้ฟังเรื่องหรือบุคคลใดแสดงสาระ มีเหตุผล น่าเชื่อถือ น่าเลื่อมใส เห็นว่าจะนำไปสู่ความเป็นจริงได้ จึงเริ่มศึกษาหรือค้นคว้าจากจุดหรือแหล่งนั้น ทำให้การพัฒนาปัญญาเป็นไปอย่างเข้มแข็ง เมื่อเกิดศรัทธาหรือมี นใจว่าจะได้ความจริง ก็เพียรพยายามศึกษาค้นคว้าอย่างจริงจัง ศรัทธากับปัญญาจึงต้องประกอบเข้าด้วยกันเป็นความเชื่อมั่นที่มีปัญญาควบคุมจนกลายเป็นสัมมาทิฐิ ซึ่งสัมมาทิฐิจะเกิดขึ้นได้ด้วยปัจจัย ๒ ประการ คือ ปรโตโฆสะ และโยนิโสมนสิการ^{๖๔}

๑. ปรโตโฆสะ คือปัจจัยกระตุ้นการเรียนรู้จากภายนอก เช่น การแนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ตลอดจนการเลียนแบบจากพ่อ แม่ ครู เพื่อน ซึ่งหมายเอาเฉพาะการเรียนรู้จากส่วนที่ติงามถูกต้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับฟังธรรม ความรู้ หรือคำแนะนำจากบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร บุคคลที่ทรงคุณธรรม เป็นต้น

๒. โยนิโสมนสิการ คือปัจจัยกระตุ้นการเรียนรู้จากภายใน หมายถึงการคิดอย่างแยบคาย หรือความรู้จักคิด คิดอย่างมีระบบ คิดอย่างมีกระบวนการ คิดรอบด้าน หรือคิดตามแนวทางปัญญา คือรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ ตามความเป็นจริง ซึ่ง โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายใน ได้แก่ปัจจัยภายในตัวบุคคล เรียกว่า วิธีการแห่งปัญญา นั่นก็คือ วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการเป็นวิธีคิดที่ก่อให้เกิดปัญญา

ปัจจัยทั้งสองอย่างนี้ย่อมสนับสนุนซึ่งกันและกัน สำหรับคนสามัญซึ่งมีปัญญาไม่แก่กล้า ย่อมต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น (ปรโตโฆสะ) และคล้อยตามคำแนะนำชักจูงที่ฉลาดได้ง่าย แต่ก็จะต้องฝึกหัดให้สามารถใช้ความคิดอย่างถูกวิธี (โยนิโสมนสิการ) ด้วยตนเองได้ด้วย จึงจะก้าวหน้าไปถึงที่สุดได้ ส่วนคนที่มีปัญญาแก่กล้าย่อมรู้จักใช้โยนิโสมนสิการได้ดีกว่า แต่อย่างไรก็ตามก็อาจต้องอาศัยคำแนะนำที่ถูกต้องเป็นเครื่องนำทางในเบื้องต้น และเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้ก้าวหน้าไปได้รวดเร็วยิ่งขึ้นในระหว่างการฝึกอบรม

การสร้างเสริมสัมมาทิฐิ ด้วยปรโตโฆสะ ก็คือ วิธีการที่เริ่มต้นด้วยศรัทธาและอาศัยศรัทธาเป็นสำคัญ เมื่อนำมาใช้ปฏิบัติในระบบการศึกษาอบรม จึงต้องพิจารณาที่จะให้ได้รับการแนะนำชักจูงสั่งสอนอบรมที่ได้ผลดีที่สุด คือ ต้องมีผู้สั่งสอนอบรมที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติมีความรู้ความสามารถและใช้วิธีการอบรมสั่งสอนที่ได้ผล ดังนั้นในระบบการศึกษาอบรมจึงจำกั้ให้

^{๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๒/๔๙๑, อภ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๒๗/๑๑๕.

ได้ในประโยคที่มุ่งหมายด้วยหลัก ที่เรียกว่ากัลยาณมิตร (ผู้แนะนำสั่งสอนที่ดี เพื่อนที่ดี สภาพแวดล้อมที่ดี) ส่วนโยนิโสมนสิการ เป็นตัวหลักการใช้ปัญญา ซึ่งจะต้องพิจารณาว่าควรใช้ ความคิดให้ถูกต้องอย่างไร เมื่อนำปัจจัยทั้งสองมาประกอบกัน นับว่า กัลยาณมิตร เป็น องค์ประกอบภายนอก และโยนิโสมนสิการ เป็นองค์ประกอบภายใน

วิธีการคิดแบบโยนิโสมนสิการ

การศึกษาต้องประกอบด้วยขั้นตอนการรับข้อมูล (สุดมยปัญญา) และการคิดวิเคราะห์ ข้อมูล (จินตามยปัญญา) ขงจื๊อกล่าวไว้คล้ายกันว่าเรียนโดยไม่คิดเสียเวลาเรียน คิดโดยไม่เรียน เข้ารกเข้าพง ที่ว่าการให้การศึกษาเหมือนการ สอนวิธีจับปลา คือ สอนให้เด็กรู้ว่าที่ไหนมีปลา คือ แหล่งข้อมูลและสอนวิธีจับปลา นั่นคือ วิธีคิดย่อยข้อมูลด้วยโยนิโสมนสิการ

แหล่งข้อมูลท่านเรียกว่า กัลยาณมิตร หรือประโยค (การรับข้อมูลจากผู้อื่น) วิธีคิดก็คือ โยนิโสมนสิการ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ทั้งประโยคและโยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ เกิดความรู้เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง คือ สัมมาทิฐิ

โยนิโส แปลว่า ถูกต้องแยบคาย มนสิการ แปลว่า ทำไว้ในใจ โยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำไว้ในใจโดยแยบคาย หรือการคิดถูกต้องตามความเป็นจริง โดยอาศัยการเก็บข้อมูลอย่างเป็นระบบและคิดเชื่อมโยงตีความข้อมูลเพื่อนำไปใช้ต่อไป โยนิโสมนสิการมีวิธีคิดสรุปได้เป็น ๔ แบบด้วยกัน ดังนี้

๑. อุปายมนสิการ คือ คิดถูกวิธี การศึกษาต้องสอนให้คนมีวิธีคิด วิธีวิจัยและวิธีใช้การ นั้นถูกต้องว่องไว

๒. ปถมนสิการ คือ คิด มีระเบียบ การศึกษาจะต้องสอนให้คนต่อ อเน็จอย่างเป็นระบบ มีระเบียบไม่กระโดดมา คิดอย่างมีเป้าหมาย

๓. การณมนสิการ คือ คิดมีเหตุผล รู้จักเชื่อมโยงว่าเหตุผลนี้นำไปสู่ผลอะไรหรือผลนี้ มาจากเหตุอะไร

๔. อุปาทกมนสิการ คือ คิดเป็นกุศล เป็นการคิดเพื่อค้นหาแก่นสาระ เมื่อได้รับข้อมูล ข่าวสารมากมาย ต้องรู้จักกรองเอาส่วนที่เป็นประโยชน์และเหมาะสมกับเรา

โยนิโสมนสิการท่านว่าไว้

คือคิดเป็นทำใจในวิถี

แห่งความจริงความงามและความดี

ด้วยคิดสี่ประเด็นเป็นสำคัญ

หนึ่ง คิดอะไรก็ให้มีวิธีคิด

สอง ตั้งดวงจิตแน่วแน่ไม่แปรผัน

สาม ใช้เหตุผลแก้ปัญหาสารพัน สี่ ตั้งใจมั่นตามครรลองมองแง่ดี

โยนิโสมนสิการ ทั้ง ๔ ข้อนามาประยุกต์ใช้ได้ดังนี้

ประการแรก อุปายมณสิการ คือ คีตถุกวิธี เมื่อท่านกำลังศึกษาค้นคว้าเรื่องอะไร ท่านต้องเลือกวิธีการศึกษาให้สอดคล้องกับธรรมชาติของเรื่องนั้น พระพุทธศาสนาเป็นวิภักตฺตวาท คือ สอนจำแนกแยก ประเด็นวิธีการจำแนกแยกประเด็นเรียกว่า วิภักตฺตวาทวิธี คือ คิดแยกย่อย เช่น แยกย่อยมณฺษย์ออกเป็นชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณแต่ละชั้นยังแยกย่อยไปได้อีก วิธีการของวิทยาศาสตร์ก็ใช้วิภักตฺตวาทวิธีที่เรียกว่า Reduction คือ การลดทอนลงเป็นส่วนย่อย เมื่อนักวิทยาศาสตร์ศึกษาเรื่องอะไร เขาจะลดทอนเรื่องนั้นให้เป็นจุดเล็กๆ แล้วพิจารณาส่วนประกอบอย่างละเอียดเพื่อให้รู้จักว่าสิ่งนั้น คืออะไร การค้นพบอนุภาคของปรมาณูที่แบ่งย่อยเป็นอิเล็กตรอน โปรตรอนและนิวตรอน เป็นตัวอย่างอันหนึ่งของวิภักตฺตวาทวิธีในวิทยาศาสตร์

วิภักตฺตวาทวิธี นอกจากจะทำให้ได้ความรู้แล้ว ยังเป็นวิธีคิดภาคปฏิบัติในการดำรงชีวิตอีกด้วย วิภักตฺตวาทวิธีทำให้พระพุทธศาสนาได้ชื่อว่า ขณิกวาท คือสอนให้อยู่ในขณะปัจจุบัน สิ่งทั้งหลายเกิดดับทุกขณะ ขณะปัจจุบันสำคัญที่สุด การมีสติรู้ตัวทันในปัจจุบัน คือ ใช้ เวลาปัจจุบันให้คุ้มค่าที่สุด อดีตผ่านไปแล้ว อนาคตยังมาไม่ถึง เมื่อทำปัจจุบันดี ปัจจุบันจะดูแลอนาคต นี่คือการใช้วิภักตฺตวาทวิธีแบ่งเวลาเป็นขณะอดีต ปัจจุบัน และอนาคต โดยถือว่าขณะปัจจุบันสำคัญที่สุด

ตัวอย่างปริศนาธรรม ชายหนุ่มคนหนึ่งวิ่งหนีเสือมาถึงหน้าผาเสียไล่ตามใกล้เข้ามา เขาเห็นเถาว์วัลย์แขวนอยู่ริมหน้าผาจึงรีบโฉบลงคว้าเถาว์วัลย์ห้อยต้องแต่งอยู่ที่ริมหน้าผานั้น เสือตัวนั้นรอตะครุบเขาอยู่ข้างบนมองลงไปข้างล่างไม่ลึกเท่าไร มีพื้นราบเสือกอีกตัวหนึ่งรอเขาอยู่ถ้าเขาหล่นลงไปก็ถูกเสือกกิน หนีเสือปะเสือ เขาจับเถาว์วัลย์ห้อยโหนตัวอยู่กลางอากาศ ในขณะนั้นมีหนู ๒ ตัว ตัวหนึ่งขาจับตัวหนึ่งดำ มากัดเถาว์วัลย์ที่เขาจับอยู่ เขาจะอย่างไรดี หนุ่มตนนั้นมองขึ้นไปเห็นเสือ มองลงข้างล่างก็เห็นเสือ หนู ๒ ตัวกำลังกัดเถาว์วัลย์อยู่เขามองไปด้านข้าง เห็นผลอยู่ กำลังสูงงอมพอดีจึงเอื้อมมือไปปลดผลอยู่ใส่ปากปรากฏว่าผล อยู่นอกรอยอย่างที่ไม่เคยลิ้มรสมาก่อนในชีวิต เขาอยู่กับปัจจุบัน

ประการที่ ๒ ปถมณสิการ คือ คิดมีระเบียบ ตรงไปสู่วเป้าหมาย ไม่เหวี่ยงนอกทาง คำว่าเป้าหมายคือวัตถุประสงค์หลักของการทำกิจกรรมไม่ใช่วัตถุประสงค์รองเป้าหมายหลักของการเรียน คือ หาความรู้ เป้าหมายหลักของการสอนคือให้ความรู้ เงินเดือนเป็นเป้าหมายรอง

ปรัชญาฮินดู เรียกการทำงานโดยไม่หวังผลตอบแทนว่า นิสกามกรรม หลวงพ่อพุทธทาส กล่าวว่า จงทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง อิมมานูเล คานต์ เรียกว่า duty for duty's sake ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ เหมือนกับนักกีฬาวิ่งจะลงไปที่ เป้าหมายโดยไม่ใส่ใจเรื่องรางวัล เวลาวิ่งอยู่นั้นถ้าเขาคิดว่าจะได้เหรียญเงิน มอจะสั้น ถ้าเขาคิดว่าจะได้เหรียญทอง ตาของเขาจะ ะพวามัว

มองเห็นภาพซ้อนกันและยิงพลาดเป้า ถ้าเขาคิดแต่เรื่องยิงธนูให้ตรงเป้า มือจะไม่สั่น ตาจะไม่พร่ามัว และจะยิงไม่พลาดเป้า

ตัวอย่างปริศ นาธรรม มีเรื่องเล่าว่า มีพระบวชใหม่อยู่ ๔ รูปในวัดแห่งหนึ่ง ปฏิบัติกรรมฐานเคร่งครัด ทำข้อตกลงกันว่าเราบวชกันแค่พรรษาเดียว เพราะฉะนั้นต้องปฏิบัติเข้ม ห้ามพูดกัน ห้ามคุยกัน เราจะไม่พูดคุยกัน ๗ วัน ถ้าใครพูดก่อนถือว่าคนนั้นแพ้ พระทั้ง ๔ รูปนั่งกรรมฐานมีสติตลอดเวลาไม่พูดกัน

เวลากลางวันผ่านไปด้วยความเรียบร้อย พอตกลงกลางคืนท่านก็นั่งกรรมฐานต่อ จุดตะเกียงวอมแวม พอดีน้ำมันตะเกียงใกล้หมดแสงตะเกียงก็หรี่ลงเกือบจะดับ พระรูปแรกมองตะเกียงแล้วทนไม่ได้พอดีลูกศิษย์เดินผ่านมา การที่ท่านใส่ใจกับตะเกียงมาทำให้ลืมสัญญาห้ามพูด ท่านก็หลุดปากพูดกับลูกศิษย์ว่า “เติมน้ำมันตะเกียงให้หน่อย”

พระรูปที่ ๒ รีบท้วงว่า “นั่นแน่ ท่านพูดแล้ว เราตกลงกันแล้วว่าจะไม่พูดนะ”

พระรูปที่ ๓ ดุเสียงดังว่า “ท่านทั้ง ๒ โง่จริงๆ พูดกันอยู่ได้”

พระรูปที่ ๔ ดีใจเปล่งอุทานว่า “มีผมไม่พูดอยู่คนเดียว”

การลืมเป้าหมายเช่นนี้เพราะว่าไม่มีสติกำกับ ความคิดจะมีระเบียบ ถ้าไม่ลืมสติ

ประการที่สาม การณมนสิการ คือ คิดมีเหตุผล รู้เท่าถึงการณ์ เห็นเหตุแล้วคาดว่าผลอะไรจะตามมาเห็นผลแล้วรู้ว่ามาจากเหตุอะไร ต้องสามารถเชื่อมโยงกรรมเข้ากับวิบาก กรรมคือการกระทำเป็นเหตุ วิบากคือผลของการกระทำ ทุกวันนี้ที่เราพูดว่าทำไม่ได้ดี คือเราไปดูผลระยะสั้น เช่น ได้เงินทอง ไม่ดูผลระยะยาว

ตัวอย่าง คนทุกวันนี้ได้รับอิทธิพลจากโฆษณาที่วิ่งออกมาใช้เวลาออกอากาศไม่กี่วินาทีนี่คืออันตรายของข้อมูลข่าวสารทุกวันนี้ เพราะทำให้คนชินกับการรับข้อมูลข่าวสารที่ถูกตัดตอนมาเสนอ ไม่สามารถคิดเชื่อมโยงให้เห็นภาพทั้งระบบ พอได้ข้อมูลนิดเดียวแล้วด่วนสรุป เหมือนกรณีที่บางคนหยิบส้มผลหนึ่งขึ้นมาชิม เมื่อส้มเปรี้ยว เขาด่วนสรุปว่าส้มทั้งถังเปรี้ยว

ประการที่สี่ อุปปาทกมนสิการ คือ คิดเป็นกุศล ค้นหาส่วนดีมาทำประโยชน์ นำ ส่วนดีไปใช้ ส่วนที่ไม่ดีเว้นไว้ อันนี้จะโยงสู่การปฏิบัติโยนิโสมนสิการ การมุ่งหาส่วนดีของสิ่งต่างๆ มาใช้สร้างความหวังและกำลังใจเป็นการหาวิธีปลุกใจตนเอง คือ อสังขาริกวิริยะ หรือ Self Motivation หมายถึง กำลังใจที่เกิดขึ้นเองโดยไม่ต้องมีคนอื่นมาปลุกใจ คนที่จะ ประสบความสำเร็จจะต้องมีวิธีการกระตุ้น ตัวเองตลอดเวลา ดังคำประพันธ์ที่ว่า

มองโลกแง่ดีมีผล	เห็นคนอื่นดีมีค่า
ปลุกใจให้เกิดศรัทธา	ตั้งหน้าทำดีมีคุณ
มองโลกด้านร้ายกลายกลับ	ใจรับแต่เรื่องเคืองชุน
เหนื่อยหน่ายเลิกสร้างทางบุญ	ชีพ่วนวายแท้แน่เอย

โยนิโสมนสิการทั้ง ๔ ประการ เป็นวิธีคิดเพื่อเข้าถึงความจริง และอยู่อย่างสอดคล้องกับความจริงในธรรมชาติ ข้อแตกต่างระหว่างวิธีคิดของตะวันอกกับตะวันตกอยู่ตรงนี้ วิธีคิดของตะวันอกมุ่งให้รู้ธรรมชาติตามความเป็นจริง ไม่ใช่เพื่อกดขี่ย่ำยีธรรมชาติ แต่มุ่งให้อยู่อย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ นั่นคือสิ่งที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า ธรรมานุวัตรปฏิบัติ หมายถึง ปฏิบัติธรรมน้อยให้ค่อยธรรมใหญ่ คือ เลือกรูปวิธีปฏิบัติดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับเป้าหมายหลักของธรรมชาติ เช่น อยู่อย่างไม่วุ่นวายทุกข์ ให้กับตนเองและคนอื่น มีแต่สร้างประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน นำความรู้ทั้งหมดที่มีมาใช้ให้สอดคล้องกับความเป็นจริงในธรรมชาติ^{๖๙}

จากการศึกษาบทที่ ๓ พฤติกรรมการเรียนรู้ของมนุษย์ตามแนวทางพระพุทธศาสนา เถรวาทสรุปได้ว่า การเรียนรู้เกิดองค์ประกอบ คือ อายุตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอก เกิดเป็นวิญญาณ หรือเกิดเป็นความรู้แจ้งอารมณ์ในแต่อายตนะ เมื่อองค์ประกอบดังกล่าวประจวบกันเข้าพร้อมกันจะเกิดเป็นผัสสะหรือการรับรู้ ผัสสะจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้ เมื่อเกิดผัสสะแล้วเวทนาจะเกิดขึ้นตามมา ถ้าจิตไม่มีกิเลสจะเป็นการรับรู้สภาพแวดล้อมตามความเป็นจริง คือ การรับรู้สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏกับจิตตรงตามความเป็นจริง แต่ถ้าจิตประกอบด้วยตัณหา มานะ ทิฏฐิ ก่อให้เกิดทุกข์หรือปัญหาของชีวิต พระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญกับพฤติกรรมการเรียนรู้ของมนุษย์ตามแนวทางพระพุทธศาสนาเถรวาทที่เชื่อมโยงสู่ การที่สัมพันธ์ต่อเนื่องบนหลักความจริงหรืออริยสัจ กล่าวคือ มองชีวิตตามความเป็นจริงว่าทุกข์หรือปัญหาของชีวิตเกิดจากกิเลส ตัณหา อุปาทาน ซึ่งเกิดจากผัสสะ การที่จะดับตัณหาได้ก็ด้วยสติ ซึ่งสติจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยระบบการฝึกฝนอบรมตามกระบวนการของไตรสิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และ อธิปัญญาสิกขา

พฤติกรรมการเรียนรู้ของมนุษย์ตามแนวทางพระพุทธศาสนาเถรวาท มีขั้นตอนเบื้องต้น โดยเริ่มจากศรัทธาหรือความเชื่อมั่นที่มีปัญญาประกอบ เช่น ได้ฟังบุคคลใดแสดงสาระที่น่าเชื่อถือจนเห็นหรือมั่นใจว่านำไปสู่ความจริงได้ ก็เริ่มศึกษาเรียนรู้จากแหล่งนั้น ศรัทธากับ

^{๖๙} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ขอบฟ้าแห่งความรู้**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (๒๕๔๔ : หน้า ๖๕-๗๑).

ปัญญาจึงต้องประกอบด้วยกันจนกลายเป็นสัมมาทิฐิที่มีคุณภาพ ปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ คือ กัลยาณมิตร ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก โดยการแสวงหามิตรที่ดีเพื่อขอความรู้ คำแนะนำ เพื่อให้ได้ความรู้ จากนั้นจึงนำข้อมูลต่างๆ ที่ ได้ยินได้ฟังมากลั่นกรอง วิเคราะห์ พิจารณาด้วยโยนิโส- มนสิการ อันเป็นปัจจัยภายในของตัวผู้ปฏิบัติเอง ในขั้นตอนนี้อาจกล่าวได้ว่า เมื่อบุคคลมีโยนิโส- มนสิการแล้ว สัมมาทิฐิก็จะเกิดขึ้นตามมา จากนั้นจึงนำตนเองเข้าสู่กระบวนการเรียนรู้ด้วยการ ลงมือปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ หรือกระบวนการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขา ปัจจัยภายนอกและ ปัจจัยภายในมีความสำคัญเท่าๆ กัน หรือกล่าวได้ว่ามนุษย์จะมีความสมบูรณ์เมื่อชีวิตของมนุษย์ มีความสัมพันธ์ครบ ๓ ด้าน คือ พฤติกรรม จิต และปัญญา